

הרב יעקב ישראל סטל
ירושלים

הערות על תפילות הימים הנוראים המיוחדות לר' נתנאל ב"ר שלמה מטלארט

מחכמי צרפת בשלהי תקופת הראשונים

מבוא

כתב־יד פרמה, ספריית הפלטינה Cod. Parm. 3006-3007 (מתכ"י: F13731-F13730), מחזיק מחזור לימים הנוראים כמנהג צרפת¹. בכרך הראשון (3006) הועתקו תפילות הקבע של ראש השנה ויום כיפור – כולל תפילת ערבית של מוצאי יום כיפור – עם הפיוטים שנאמרו במנהגם, והכרך השני (3007) הוקדש כולו לפיוטי סליחות שנהגו לאומרם ביום כיפור ובזמנים אחרים. בשני כרכי המחזור הועתק גם פירוש לחלק מהפיוטים ובסמיכות להם.

שני כרכי המחזור הועתקו בידי אותו סופר, יצחק בן יוסף², המודיע זאת בקולופונים של שני הכרכים וגם מציין את שנת העתקתם: "שנת חמשת אלפים וששים וארבעה לבריאת עולם"³, היינו: ה'סד, 1304. סופר זה העתיק את התפילות והפיוטים ואת פירושי הפיוטים, כדבריו בקולופון הכרך השני: "אני... כתבתי זה המחזור... מקורבץ של ראש השנה ויום הכפורים, וסליחות ופזמנים והפירוש"⁴, והוא כמובן העתיק גם את פירוש הפיוטים שבכרך הראשון, כמוכח מזהות הכתב⁵.

בשולי פירוש הפיוטים נוספו הגהות והוספות שונות, ובהן פירושים והערות בנוסחאות התפילה והפיוטים, מנהגים והוראות הלכתיות וכיוצא בזה. כמעט כל ההגהות אינן חתומות ולא ידוע מקולמוס מי יצאו. ההגהות נכתבו כנראה על־ידי מחזיקי כתב־היד לדורותיהם – ומופיע בו כמה רישומי בעלות⁶ – והן כתובות בקולמוסים שונים. חלקן בכתיבה רהוטה מאוחרת וחלקן בכתיבה חצי מרובעת שקדמותה היחסית ניכרת מתוכה, אך גם ההגהות שבכתיבה חצי מרובעת יצאו משני כותבים, לכל הפחות, ומקצתן גם חתומות: ג"ט. להגהות החתומות כן – זיהוי כותבן, איסופן וההדרתן – מוקדש המאמר הנוכחי.

מיהו אותו חכם החותם ג"ט? נראה כי מדובר בר' נתנאל ב"ר שלמה טלארט, מבעלי המוקדמים של המחזור.

* תודתי לכל אשר סייעוני בכתיבת המאמר: הרב יואל בינדר שמומחיותו בפלאוגרפיה (חקר הכתב והתפתחותו הגרפית) היתה לי לעזר רב בבירור גלגולי כתב־היד וזמנו של בעל ההגהות; פרופ' פינחס רוט, שעזרני בכל הנוגע לגיאוגרפיה בצרפת ולמחקרים בצרפתית.
** רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים מופיעה בסוף המאמר.

1. לשני חלקי כתב־היד אפנה כך: פרמה 3006; פרמה 3007. אל דפי כתב־היד אציין לפי ספרור העמודים שנכתבו בעט בשוליים התחתונים של הדפים בצידם השמאלי (בלא להתייחס לספרור שנכתב בעיפרון בכרך הראשון, המונה דפים ולא עמודים).
2. חוץ מכמאה עמודים בכרך הראשון (היינו, כחמישית מן הכרך) שנכתבו על־ידי מעתיק אחר.
3. עי' להלן, ליד הערות 10, 9.
4. פרמה 3007, עמ' 313.
5. תיאור כתב־היד עד כאן מבוסס על המקורות הבאים: קטלוג מתכ"י, מספר מערכת 990000892890205171; בית־אריה, שאלון כתב־היד במאגר ספרדתא, מס' E4330; ב' ריצ'לר ומ' בית־אריה, קטלוג כתב־היד של ספריית פרמה (B. Richler & M. Beit-Arie, *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina Parma: Catalogue*, Jerusalem 2001), עמ' 370-371.
6. ראה המפורט בקטלוג מתכ"י, שם.

בקולופון הכרך הראשון כותב המעתיק: "סיימתי זה המחזור, יום שני של ראש השנה⁷ ויום כפור... וכתבתיו להח"ר יצחק ב"ר בנימן שו"י⁸, וסיימתי יום ג' פרשה אחרי, שנת חמשת אלפים וששים וארבע לבריאת עולם"⁹. ובקולופון הכרך השני נכתב: "כתבתי זה המחזור להח"ר נתנאל בה"ר שלמה שו"י... וסיימתי כ"ט ימים לירח אייר, יום ה' פרשה אחרי, שנת חמשת אלפים וששים וארבע לבריאת עולם, למנין שאנו מן[נ]יין כאן בטלארט"¹⁰. לדברים ככתבם, העתקת המחזור שלפנינו הוזמנה בידי שניים: הכרך הראשון הועתק עבור יצחק בן בנימן, והשני עבור נתנאל בן שלמה. אבל מציאות כזו, ששני כרכי מחזור אחד – שאפילו המעתיק עצמו מתייחס אליהם כיחידה אחת – ייכתבו כל אחד מהם עבור מזמין אחר, משונה ביותר¹¹, במיוחד במקרה שלפנינו, בו הכרך השני רק משלים את הכרך הראשון וטפל לו, ומוזר שהוא יוזמן להעתקה באופן נפרד. לקשיים אלו מצטרפים השינויים שעברו שמות מזמיני ההעתקה: שמו של מזמין הכרך הראשון, "יצחק ב"ר בנימן", נרשם בקולופון בידי הסופר עצמו, אולם ניכרים בו סימני גרידה ומחיקה¹². מאידך, השם "נתנאל בה"ר שלמה", שבקולופון הכרך השני, אינו בכתובת הסופר עצמו, הגם שהוא בכתובה צרפתית מובהקת¹³, ככתובת הסופר עצמו. ותסבוכת זו מחמירה בעקבות רישום הבעלים המופיע בתחילת הכרך הראשון: "פרץ בן הח"ר נתנאל"¹⁴, הוא כנראה בנו של הנרשם בקולופון הכרך השני - "הח"ר נתנאל בה"ר שלמה", שכן השם 'נתנאל' אינו נפוץ ושכיח, ונמצא אם כן, שבשלב מסוים היה ברשותו של ר' נתנאל ב"ר שלמה גם הכרך הראשון.

נראה שאפשר לשחזר באופן די סביר מה שאירע כאן¹⁵: את המחזור כולו, על שני כרכיו, הזמין

7. כלומר, מחזור של שני ימי ראש השנה.

8. כנראה פתורנו: שיחיה ויאריך ימים. ראה: ש' אשכנזי וד' ירדן, אוצר ראשי תבות, ירושלים תשלו, עמ' 548.

9. פרמה 3006, עמ' 503.

10. פרמה 3007, עמ' 313.

11. כיצא בזה טוען מ' בית'אריה (הנוסף בסוגריים מרובעים ממני): "אין לומר שהסופר ייעד המחזור [=הכרך הראשון] לאדם אחד והסליחות [=הכרך השני] לאדם אחר, שהרי בקולופון שבכרך II הוא מתייחס לשניהם כיחידה אחת" (שאלון כתב'היד במאגר ספרדא, נספח). ובמקום אחר הוא תמה: "נראה שחל חילוף של הבעלים, כיצד להסביר? (שם, עמ' 2I)), ושאלתו נותרה תלויה באויר.

12. ראה בצילום המצורף. מ' בית'אריה בהוספתו לקטלוג כתב'היד של ספריית פרמה (לעיל, הערה 5), עמ' 271 (הרישומים בגופן מוקטן הם ממנו), כותב, ששמו של "יצחק בן בנימן" בכרך הראשון נכתב על המחק (וכבר בשאלון של כתב'היד במאגר ספרדא, מ' E4330, הוא כתב קביעה זו). כלומר, בתחילה נכתב באותו מקום שמו של אדם אחר, שהוא זה שהזמין את ההעתקה, אך בהמשך נמחק שמו בגרידה ועל גבי המחק נכתב "יצחק בן בנימן". אולם עיון מדוקדק בסריקה איכותית של הקולופון אינה תומכת בקביעה זו, שאין בכתיב "יצחק בן בנימן" כל שינוי וחריגה (כמו ציפוף או פיזור אותיות) האופייניים לכתיבה על גבי המחק. נראה אפוא, שבית'אריה פירש את סימני המחק כתוצאה של מחיקת שם בעלים קודם, בעוד שאין סימני המחק אלא נסיון שלא צלח למחוק את השם "יצחק ב"ר בנימן". כך או כך, אין ספק שהשם "יצחק ב"ר בנימן" הוא בכתובת הסופר עצמו, ולכן גם אם את העתקת הכרך הראשון נעשתה בהזמנת מישו אחר ששמו נמחק לאחר מכן (כטענת בית'אריה), הרי שזה נעשה עוד קודם שהכרך הועבר לרשותו, כלומר, כבר מיד בסיום ההעתקה מחק הסופר את שמו וכתב תחתיו "יצחק ב"ר בנימן".

13. כן אבחן ידידי הרב יואל בינדר (במכתב פרטי מיום יט בסיון תשפג): "נראה כי המילים 'נתנאל בה"ר שלמה', אע"פ שנכתבו בכתובה צרפתית לא נכתבו בידי המעתיק עצמו. מילים אלה חורגות מקו השורה העליון והתחתון של כתיבת שאר הקולופון. באופן כללי, כתיבתן של מילים אלה מתאפיינת באחידות ומקצועיות במידה פחותה לעומת שאר הכתיבה והן נבדלות גם בצורתן של אותיות ספציפיות, בין השאר בצורת הזרוע האמצעית של האות ש"ן ובקו האורך הימני של האות ה"א שאינה קצרה כמו בשאר הקולופון. גם צורתן של סימני הקיצור מעל הקיצור 'ב'הר'" עבה באופן בולט למדי ביחס לקווים הדקיקים בשאר הקיצורים שבקולופון".

14. פרמה 3006, העמוד הראשון של כתב'יד (חסר ספרור). באותו עמוד מופיע כתיב נוסף של אותו בעלים: "שלי הוא, פרץ בה"ר נתנאל". ובעמוד שלאחריו: "לחלק פרץ בן הח"ר נתנאל וצ"ל".

15. תודתי לידידי הרב יואל בינדר על עזרתו בפיתוח התהליך המשוער המוצע כאן.

ר' יצחק ב"ר בנימן, תלמיד חכם צרפתי שחיבב את פרשנות הפיוט¹⁶. הסופר העתיק עבורו את שני הכרכים ברומנית¹⁷, ורשם בסוף הכרך הראשון את שמו כמזמין ההעתקה, אבל אז גילה שהוא אינו יכול להעביר לרשותו את הכרך, אם מפני שנסוג מהזמנתו ואם מפני שלא עמד בתשלומי ההעתקה. הסופר השלים אפוא את העתקת הכרך השני, שכן לא נותר לו הרבה כדי להשלימו, אך לא כתב בו את שמו של ר' יצחק ב"ר בנימן והשאיר חלל ריק למילוי שם רוכש המחזור, שייחשב גם כמזמין ההעתקה. את שני הכרכים רכש אדם לא נודע, וכשלושה דורות לאחר מכן רכשם ר' נתנאל ב"ר שלמה¹⁸, שכנראה היה בן מקומו של הסופר¹⁹, והוא או מישוהו מטעמו השלים את הכיתוב החסר בכרך השני וכנראה גם גירר את שמו של המזמין המקורי מן הכרך הראשון (אך משום מה לא השלים את מלאכת המחיקה, אולי כדי שלא לחזור את הספר)²⁰. לימים הוריש ר' נתנאל ב"ר

16. בשנת ה'ס"א (1301), שלש שנים בלבד קודם העתקת כתב־היד שלנו, הזמין ר' יצחק ב"ר בנימן המדובר העתקת קובץ רחב בפרשנות הפיוט: לונדון, ספריית דוד סופר 5 (מתכ"י: F70553), כמפורש בקולופון שבסופו: "חזק ונתחזק. אני שילמתי פירוש מקרובין של כל השנה בשנת חמשת אלפים ושישים ואחד לפרי"ט, יום ג' פרישת אמור, אני יצחק ב"ר יעקב זצ"ל, כתבתי לר' יצחק בה"ג ר' בנימן, השם יזכהו להגות אותו ואת בנו ואת זרעו ואת זרע זרעו עד סוף כל הדורות. אמן, חזק" (דף 194א). הרבה מהפיוטים שנתפרשו בכתב־יד זה ידועים אך ורק ממנהג צרפת (זאת בנוסף, שכמה מחטיבות הפירוש – לכל הפחות – נכתבו על־ידי ר' שמעיה תלמיד רש"י או חכם אחר בן זמנו, שניהם חכמים צרפתיים; ראה: גנזי חג הסוכות, עמ' ה ואילך), ודבר זה, המצטרף להזמנתו את העתקת כתב־היד שלנו (פרמה 3006), שגם הוא מחזור צרפתי עם פירושי פיוטים, מלמד על מוצאו הצרפתי של ר' יצחק ב"ר בנימן, ועל חיבתו הגדולה לתחום פרשנות הפיוט.

ארשום כאן, כדוגמא בעלמא וללא כל כוונת מיצוי, כעשרה פיוטים שנתקבלו אך ורק במנהג צרפת והתפרשו בכת"י דוד סופר 5 (בכל פיוט אציין את מקור זיהויי כמנהג צרפת ולאחר מכן את מקום פירושו בכת"י דוד סופר 5): (א) 'אבירי ארץ יאמירו בערך' לר' יוסף טוב עלם, ראה: מחזור ראש השנה, מבוא, עמ' מב; כת"י דוד סופר 5, דפים 124-125א. (ב) 'י אורי וישעי' לר' יוסף ב"ר יצחק מאורלייאנס, ראה: לקט פיוטי סליחות, עמ' 271, ברשימת כתב־היד, שכולם צרפתיים (ראה שם, מבוא, עמ' כב); כת"י דוד סופר 5, דף 134ב-ד. (ג) 'אהבתי מעון בית משכנותיך' לר' יוסף ב"ר יעקב, ראה: מחזור יום הכיפורים, מבוא, עמ' מט; כת"י דוד סופר 5, דף 171ב-ג. (ד) 'אורי ערך עד לא נאהלו' לר' יהודה, ראה: מחזור ראש השנה, מבוא, עמ' מב; כת"י דוד סופר 5, דף 115א-ב. (ה) 'אור נוגה עטית מעיליך' לר' יוחנן הכהן, ראה: מחזור יום הכיפורים, מבוא, עמ' מב; כת"י דוד סופר 5, דף 152ב. (ו) 'אות ומופת' לר' יוסף טוב עלם, ראה: מחזור שבועות, מבוא, עמ' כ; כת"י דוד סופר 5, דף 67א-ב. (ז) 'אז מאז כל מפעל סקרתך', ראה: מחזור ראש השנה, מבוא, עמ' מ; כת"י דוד סופר 5, דף 112ג-ד. (ח) 'אז מראשית כל מפעלך' לר' יוסף טוב עלם, ראה: מחזור שבועות, מבוא, עמ' כז; כת"י דוד סופר 5, דפים 69א-70א. (ט) 'איככה אוכל פנים להרים' לר' יוסף טוב עלם, ראה: מחזור ראש השנה, מבוא, עמ' מב; כת"י דוד סופר 5, דפים 122-123א.

17. הסופר סיים את העתקת הכרך השני יומיים בלבד אחרי סיים להעתיק את הכרך הראשון, כדבריו בקולופונים שצוטטו לעיל בסמוך, ולפי שלא ייתכן שיומיים בלבד יספיקו לו להעתיק את הכרך השני, המחזיק כ־160 דפים, ברור שהוא התחיל להעתיקו בעודו נמצא באמצע העתקת הכרך הראשון, והעתיק את שניהם במקביל וסייםם בהפרש של יומיים. מ' בית־אריה בשאלון כתב־היד (לעיל, הערה 5) כותב בפליאה (שלושה סימני הקריאה במקור!): "הפרש של יום אחד בין הקולופונים!!", אבל הצעתי לתהליך העתקת שני הכרכים מיישבת גם את תמיהתו זו.

18. דחיית רכישת המחזור על־ידי ר' נתנאל ב"ר שלמה כשלושה דורות אחרי השלמת ההעתקה היא מפני שההערות החתומות נ"ט, שלדעתי יצאו מאת ר' נתנאל זה, נכתבו בכתביה המתאימה לרבע האחרון של המאה הארבע־עשרה (עי' להלן, ליד הערה 21 ובה), היינו, כשלושה דורות לאחר השלמת העתקת המחזור. זאת ועוד, אחת ההערות החתומה נ"ט נכתבה כתגובה לגיליון שנכתב בכתביה מאוחרת מגוף המחזור והפירושים סביבו (עי' להלן במהדורה, סעיף א והערה 1). הוה אומר, עוד קודם שהגיע המחזור לידי החכם החתום נ"ט הוא היה ברשותו של אדם אחר אשר כתב על הגליון את הערותיו.

19. מסייע לכך הכיתוב "נתנאל בה"ר שלמה", שבכתביה צרפתית מובהקת (עי' לעיל, ליד הערה 13), והלעז הצרפתי שבאחת מההערות החתומות נ"ט (עי' להלן במהדורה, ליד הערה 58 ובה), שנכתבו בידי ר' נתנאל זה, כפי שאני טוען בהמשך.

20. המחזור הועתק על־גבי קלף דקיבינוני. ראה: בית־אריה, שאלון כתב־היד (לעיל, הערה 5), עמ' IV. ייתכן

שלמה את שני כרכי המחזור לבנו, ר' פרץ, אשר הוסיף את חתימתו בתחילת הכרך הראשון, וביני לבני הגה ר' נתנאל במחזור ובפירושי הפיוטים שבו וכתב – בכתובה המתאימה לרבע האחרון של המאה הארבע-עשרה (ה'קל-קס, 1375-1400)²¹ – כמה הערות מעניינות בצידי הגליונות, אותן חתם בראשי תיבות של שמו וכינויו: נט - נתנאל ט'לארט²², על שם מקומו, העיר טלארט (Tallard) שבדרומה של צפון צרפת, במחזור דאופינה, על גבול פרובאנס²³, שם התקיימה קהילה יהודית עד התפרקותה במהלך המאה החמש עשרה²⁴.

סיכומו של דבר: כותב ההערות שלפנינו הוא, כפי הנראה, ר' נתנאל ב"ר שלמה טלארט, הנקרא על שם עירו המצויה במחזור דאופינה שבדרומה של צרפת. ואת הערותיו, הכוללות הערות על נוסחאות התפילה והפיוטים של הימים הנוראים, הוא כתב בסביבות השנים ה'קל-קס (הרבע האחרון של המאה הארבע-עשרה).

בהערותיו של רנ"ט אין כדי ללמד על תולדות חייו ומשפחתו, רבותיו ומקומו בבית המדרש הצרפתי או פרטים ביוגרפיים נוספים²⁵. אמנם תוכנו של ההערות מעיד שכותבן היה מתלמידי החכמים בדורו, וגם אם לא נמנה על חכמי השורה הראשונה או השנייה, ידיעותיו בתחומי התפילה והפיוט, פרשנותם ומנהגיהם, רחבות מן הממוצע²⁶.

שניסיון מחיקת שמו של יצחק ב"ר בנימן נעשתה בידי אחד הבעלים שקדם לר' נתנאל ב"ר שלמה, אך מסתבר יותר לחלוטות זאת בר' נתנאל ב"ר שלמה, כי שיבוץ שמו בקולופון הכרך השני מלמדת על החשיבות שייחס להופעת שמו בקולופון.

21. את סוג הכתיבה של אותן הערות אפיין ידידי הרב יואל בינדר: "ההערות החתומות נ"ט הן בכתובה קליגרפית בלתי מרובעת מטיפוס אשכנזי המגלה סימני התרחטות האופייניים לרבע האחרון של המאה הארבע-עשרה" (מכתב פרטי מיום יט בסיון תשפג).

22. פיענוח 'נ"ט' כמתייחס לאדם ששמו נתנאל כבר הוצע במחזור אוצר הראשונים: ראש השנה, מהדורת מכון 'על הראשונים', מיאמי ביק' תשעט, מבוא, עמ' 26, אם כי לא היה בידי המציע לפרש את הטי"ת או הצד"י שבחתימה (המציע הסתפק בקריאת האות השנייה של החתימה, אך בצילום כתיב"י האיכותי העומד לרשותי אין כל ספק בדבר). אולם הצעתו שמדובר בר' נתנאל מקינון (!) מופרכת כמובן מיסודה. די לנו בעובדה שכתב-היד הועתק בשנת ה'סד (1304) והערות נ"ט נכתבו ברבע האחרון של אותה מאה (עי' לעיל, הערה 21), כדי להבין שלא ייתכן שכתבן ר' נתנאל מקינון, שפעל במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה! ראה: א' גרוסמן, 'ר' נתנאל מקינון: מגדולי בעלי התוספות בצרפת במאה ה"ג', מחקר תלמוד: קובץ מחקרים בתלמוד [...] לזכרו של פרופ' א"א אורבך, ג, כרך א, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תשסח, עמ' 174.

23. על זיהוי מקום העתקת המחזור: טלארט, ראה: ק' סיראט, 'שטר שידוכין בצרפת מן המאה ה"ד', תרביץ, מג (תשלד), עמ' 200. על מחזור דאופינה ועל היישוב היהודי בו בימי הביניים, ראה: גנזי חג הסוכות, עמ' רצח-רצט, ובכל הנסמן שם, הערה 93 (העיר גאפ הנידונית שם, היא צפונית לטלארט); על היישוב היהודי בעיר טלארט, ראה: G.E. Weil, 'Tallard et Espinasses, Venterol, Pelleautier, Vitrolles et Esparron: corrections et additions la Gallia judaica d'Henri Gross', *Provence historique*, 32 (1982) pp. 437-446 (הפניית פרופ' פינחס רוט, ותודתי נתונה לו). גם המחזור שלפנינו נידון שם (עמ' 438-439), אולם הכותב לא ידע שהכיתוב "נתנאל בה"ר שלמה" אינו בכתובת הסופר עצמו, כפי שנתברר כאן, ולכן אין דבריו מדויקים.

אגב אעיר: דרומה של צפון צרפת נחשבת בפרטים מסוימים כמנהג נפרד מן המנהג הצרפתי הכללי, ראה על כך: הרב י"מ פלס, 'צרפת, בורגונדי ונורמנדי: הגיוון במנהגי צרפת בפיוטים ובתקיעות', ירושתנו, ב (תשסח), עמ' שה-שיח, וראה שם, עמ' שיא, בנוגע למחזור שלנו.

24. מחזור דאופינה לא נכלל בצו הגירוש הסופי של יהודי צרפת של שנת ה'קנד (1394), אבל תנאי החיים הקשים במאה החמש-עשרה גרמו לכל יהודי דאופינה לעזוב את מקומם או להמיר את דתם. ראה: גנזי חג הסוכות, עמ' ש והערה 97.

25. אמנם אציין את מטבע לשונו: "אני הדיוט" (עי' להלן במהדורה, ליד הערה 32 ובה, ושם נסמן), שמה יהיה בו סיוע לזהות הגהות אחרות שלו, בכתב-היד שלנו או בכתבי-יד אחרים, שאפשר וישלימו פרטים מתולדותיו.

26. כן, למשל, הכיר רנ"ט חמשה או ששה פיוטי 'מלך עליין' (עי' להלן במהדורה, ליד הערה 76), הגם שלא היה מנהג לומר את כל אותם הפיוטים, משמע, שבעקבות התעניינותו בסוג הפיוטים המדובר הוא בדק במחזורי מנהגים שונים כדי לאתר את הפיוטים השייכים לסוגה זו שלא נאמרו במקומו. התחקותו אחר נוסחאות התפילה

לרנ"ט היתה זיקה מסוימת לתורת הקבלה, כך על פי מובאתו לרעיון הנמצא לדבריו בתורתם של המקובלים²⁷, אע"פ שמדובר בעניין שאינו ממש רעיון קבלי מעמיק. בנוסף לכך נראה, שהיתה לו היכרות קרובה בגידול הגפן, טבעה ותהליך הפקת היין²⁸, וכבר ידענו שכל איזור העיר טלארט היה עשיר בגפנים לצד מטעי פירות אחרים (כמו מקומות רבים אחרים בדרומה של צרפת).

הערות רנ"ט החתומות בשמו הן שבע בלבד²⁹. בשלוש מהן הוא העתיק תחילה בכתב־ידו קטע מפירוש פיוטים, ועל אותו קטע פרשני הוא כתב את הערתו (סעיפים ב,ג,ד), בשלוש הערות אחרות הוא התייחס ישירות ללשון הפיוטים (סעיפים ה,ו), או לפירוש הפיוטים שהעתיק סופר כתב־היד (סעיף ו), ובמקום אחד (סעיף א) מתייחסת הערתו להערה שכתב אחד ממחזיקי כתב־היד שקדמו לו, כפי שניכר מן הכתיבות השונות. בנוסף להערות אלו, העתיק רנ"ט בשולי הגליון עוד קטעי פרשנות פיוטים בלא לחתום עליהם את שמו³⁰, כנראה מפני שאותם קטעים הם רק העתקה ממקורות שעמדו לפניו, בלא דבריו האישיים.

בהערותיו של רנ"ט נידונו – לעתים באופן אגבי – עניינים רבים, מהם כמה מחודשים, ואנסה לסכם כאן³¹:

(א) בתפילת מוסף של המועדים, לנוסח "מחזורים ישנים וקדומים", הזכירו את מנחות המוספים ואת הקרבנות הנוספים עליהם במטבע "ומנחתם ונסכיהם כמדובר...", אבל המנהג המאוחר החליפו באמירת פסוקיהם בשלמותם (6, 17).

(ב) ב"ומנחתם ונסכיהם כמדובר" שבתפילת מוסף לראש השנה, הגיה רבינו תם לומר: "מלבד עולת החדש ומנחתה, ושני שעירים לכפר" (8, 16), והטעם לכך (24). ויש שהבינו

והפיוטים, בדיקת השתלשלותם ומנהגיהם והעיון בפירושי הפיוטים (מהם הכיר, למצער, שני קבצי פירושים שונים; ע' להלן במהדורה, ליד הערה 71), ניכרת במקומות נוספים בהערותיו: (א) "...אלא לנוסחת המחזורים ישנים וקדומים, שאין כתוב בהם כל פרשת הקרבן בשלמות, רק: 'ומנחתם ונסכיהם כמדובר' כו', עד 'ושעיר לכפר, ושני תמידין כהלכתן'. בכל המועדים כתוב כן בכל אותם מחזורים, וכן היה המנהג בימים קדומים לומר כן" (להלן במהדורה, ליד הערות 5-6). (ב) "מנעורי הייתי מתנוודד ביני לבין עצמי ותמיה בראותי אשר בכל הפיוטים שסדו הפייטנים המתחילים ב'מלך עליין', אין בהם רק חצי האלפא ביתא בדלוג... עד שמצאתי מחזור זקן, כמעט שבלה, ובדף אחד ממנו ראיתי שהיה כתוב בו אחד מאלו הפיוטים המתחילים ב'מלך עליין', ובאות הבי"ת היה חרוז שני המתחיל ב'מלך אביון', וכן על פני כלו: 'מלך עליין' ואחריו 'מלך אביון'..." (להלן במהדורה, ליד הערות 75-78). (ג) "יש מחזורים שכתוב בהם – תחת 'כשענית לפלוני כן עננו' – מי שענה לפלוני הוא יעננו', וכן בכלם. וכן ראיתי שאנו נוהגים כן זה שנים רבות, ולע"ד נראה שכן ראוי לנהוג" (להלן במהדורה, ליד הערה 116).

רנ"ט לא חשש מלחלוק על פרשנות פיוטית שלא מצאה חן בעיניו, ואפילו שאותו פירוש הופיע "בשני טופסים" של פרשנות פיוטים (ע' להלן במהדורה, ליד הערה 71). כיוצא בזה הוא גם התנגד לעתים לתיקוני לשון ולנוסחים חדשים שהוצעו בפיוטים ובתפילות. כן הוא סובר ש"אין להחליף השיטה" ואין לשנות את לשון הפיוט: "להסיר מכוּשֶׁל מַלְבֵּה העקוב" (להלן במהדורה, סעיף ב), וגם אינו מסכים לטענה ש"צוּעֶקֶיךָ גַם הַיּוֹם תַּעֲנֶה" הוא לשון חירוף וטעות (להלן במהדורה, סעיף ו). מאידך, את החלפת "ומנחתם ונסכיהם כמדובר" בתפילות המוסף למועדים באמירת פסוקי המקרא בשלמותם הוא רואה כמנהג נכון (להלן במהדורה, ליד הערה 17).

27. ע' להלן במהדורה, ליד הערה 138, וגם בהמשך העניין שם "מקובלים".

28. ע' להלן במהדורה, הערה 46.

29. בהערה ז חסרה חתימת 'נ"ט' מחמת קיטועה (ע' להלן במהדורה, הערה 158), אך אין ספק שהיא מאת רנ"ט, גם מצורת הכתב וגם מסגנונה של ההערה.

30. כמו: פרמה 3006, עמ' 50, 54, 56, 85, 126, 135, 137, ועוד הרבה. הערות אלו הן בכתיבתו האופיינית של רנ"ט, ולא ציינתי כאן את כולן.

31. העניינים הובאו כסדרם בהערות, בחריגות מעטות. בקטע הבא מתייחסת ההפניה לספרור ההערה שבמהדורה שבסמיכות לה מופיע העניין.

בדעת רבינו תם, שיש רק להגיה: "ושני שעירים לכפר", בלא להוסיף את "מלבד עולת החדש ומנחתה", ו"פשוט ששוגים הם בדעת רבינו תם" (18-19). אבל לפי המנהג המאוחר, ש"על-פי מחזורים חדשים ומדויקים", לומר את פסוקי המנחות והקרבנות הנוספים בשלמותם, אין צורך להגיה "ושני שעירים לכפר" (5, 17, 25).

(ג) לדעת רשב"ם, בתפילת מוסף לראש השנה אין חובה להזכיר אפילו את מוספי היום, ואם בא להזכירם צריך להזכיר גם את פסוקי מוסף ראש חודש (26).

(ד) ניתן לומר 'מכשול' בנוגע ללב (34).

(ה) ישראל נמשלו לגפן, "מה גפן, כל הגדול מחברו והמעולה - נמוך יותר מחברו", כך ישראל, כי גפן המלאה באשכולות ענבים מנמיכה מכובדם (37), או "שכל גפן הנמוכה וקרובה לארץ - ענביה יותר משובחים ומתוקים וינם יותר חזק, ויין חמר מעולה בטעמא וחזותא מענבי גפן אחרת אשר תארכנה פאורותיה וישתרגו שריגיה למעלה מן הארץ" (43).

(ו) נטיעת אילנות ומתחתם גפנים כדי שהגפנים יאחזו בענפי האילנות (47).

(ז) בכל האילנות, חוץ מהגפן, הפירות שבצמרותיהם טובים ומתוקים יותר, כי חום השמש מממקם (49).

(ח) בראש השנה, "שהוא יום הדין, אין אנו אומרים שירה רק תפלה בהכנעה וכובד ראש" (64).

(ט) "יבא אליהו ויבנה המקדש, במהרה בימינו" (66).

(י) יש חמשה או ששה פיוטים המתחילים "מלך עליון" (76), והושמטו מהם מחרוזות "מלך אביון" מפני החשש מאומות העולם (79, 97), כיוצא בזה "נמחקו ברוב המחזורים" פיוטים דומים המדברים בגנותם של האומות (99-103).

(יא) "מלך אביון" שבפיוטי "מלך עליון" הוא ישו הנוצרי (79).

(יב) את הפיוט "מלך עליון בארתכי תרשישים" חיבר ר' אלעזר בירבי קליר (81), ואחריו נמשכו פייטנים אחרים (85-86).

(יג) ר' אלעזר בירבי קליר חתם בכמה מפיוטיו את השם יהודה, "שקבלה בדינו שהיה החזן שלו", וחתם שמו "באהבתו אותו" (82-84).

(יד) "קבלה בדינו, שהקליר הוא ר' אלעזר בר' שמעון התנא", והיה אחרי - להבדיל - ישו הנוצרי (88-89).

(טו) ר' שמעון בן יוחאי היה כמה שנים אחר החורבן, ור' פינחס בן יאיר חתנו היה בימי רבינו הקדוש (91-96).

(יז) הנוסח "מי שענה לפלוני הוא יעננו" עדיף על נוסח "כשענית לפלוני כן עננו" המצוי בכמה מחזורים (116).

(יח) לשון "כש" משמעו: בזמן ש. למשל: "כשענית" = בזמן שענית (121).

(יט) יש תפלות וברכות שנתקנו בלשון חכמים ולא בלשון מקרא (132).

(כ) פירוש דרשני ל"מי שענה ל... הוא יעננו", ולפיוט "אף אֲוֹתִים בְּחִין לְפָנֶיךָ" (138-142).

(כא) פיוטים שהוגדרו 'תהלה', 'תחנה' או 'בקשה' (142, 146).

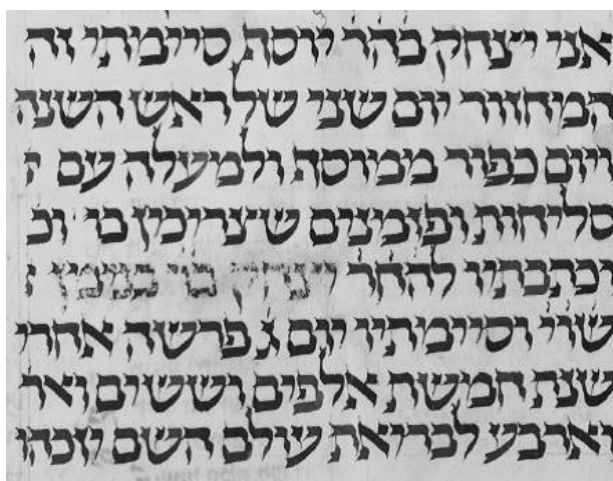
(כב) התפילות הן בלשון נוכח ונסתר, וכך בכמה מזמורי תהלים (145-153, 156).

(כג) הקטע "כי מקדישיך כערכך קדשת" הוא פיוט אחד (147).

(כד) נוסחים שונים בפיוט "אבל אשמים אנחנו" לר' יהודה הלוי, ולאחד מהם הפיוט התחיל בקטע "ומי רבה" (148).

גם תחום הידיעות על ספרים, חיבורים ותולדות הפיוט אינו יוצא מקופח מהערותיו של רנ"ט, מהן אנו לומדים על: (א) גירסה אחרת ב'ספר המרדכי' מזו שלפנינו (10); (ב) שימוש ב'פירוש קדום למדרש ויקרא רבה' ותיקון שיבוש בו (37-39); (ג) מובאה מפירוש רש"י לשיר השירים שאינה לפנינו (69); (ד) עותקים שונים של פירושי פיוטים שעמדו לפניו (71); (ה) נוסחאות חריגות במשנה, מסכת תענית (118-119).

דרך הההדרה: ההערות הועתקו ככתיבתן בכתב־היד, בהשלמת קיצורים שאין ספק בפתרונם תוך הוספת גרש המסמן את הכתיב המקוצר שבמקור. הערות רנ"ט מתייחסות למשפט מן התפילות והפיוטים או נכתבו כתגובה לפירוש פיוטים או הערותיו של חכם אנונימי³² (או חכמים אנונימיים) שכתב דבריו בגליון כתב־היד (ללא חתימה או סימן זיהוי אחר)³³. הבאתי אפוא לפני כל הערה את הקטע אשר בנוגע אליו כתב רנ"ט את הערתו³⁴, ולאחר מכן את הערת רנ"ט, ולפני כל קטע ציינתי בסוגריים חדים את מקורה וכותבה, כדי להטיל סדר בדברים. מספור וכותרות העניינים הם ממני, וגם הניקוד.



קולופון כרך א של המחזור

ניכרים נסיונות המחיקה לשמו של מזמין ההעתקה "יצחק ב"ר בנימן"

32. ושמא היה יותר מחכם אחד שכתב הערות אנונימיות בשולי כתב־היד.

33. אפיון הכתב מוכיח שהערותיהם לא נכתבו בידי החכם שחתם הערותיו 'נ"ט'.

34. קטעי הפיוט וייעודם הם כפי שהובאו בכתב־היד שלנו.

מהדורה

[א] הנהת רבינו תם "ושני שעירים עזים"

<תפילת מוסף לראש השנה: > והביאנו לציין עירך ברנה, ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם, ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו, תמידין פסדך ומוספין פהלכתן, את מוסף יום הזכרון הזה נעשה ונקריב לפניך באהבה, כמזנות רצונך, כמו שכתבת עלינו בתורתך על ידי משה עבדך, מפי כבודך, כצמור:

ובחדש השביעי באחד לחדש, מקרא קדש יהיה לכם, כל מלאכת עבודה לא תעשו, יום תרועה יהיה לכם. ועשיתם עלה לריח ניחח לי, פר בן בקר אחד, איל אחד, כבשים בני שנה שבעה תמימים. ומנחתם, סלת בלולה בשמן, שלשה עשרנים לפר, שני עשרנים לאיל. ועשרון אחד לכבש האחד, לשבעת הכבשים. ושעיר עזים אחד חטאת, לכפר עליכם. מלבד עלת החדש ומנחתה, ועלת התמיד ומנחתה ונספיהם כמשפטם, לריח ניחח אשה לי.

<גיליון מאת חכם לא נודע, על תיבות "ושעיר עזים אחד": >¹ ויטרי ומחכים: כאן היה מגיה רבינו תם: "ושני שעירנים" לכפר, אחד בשביל היום ואחד בשביל ראש חודש², שהיה קרב בראש השנה, כדאיתא בזבחים: מוסף ראש חודש קודם לשל ראש [ה]שנה³. והגיה במחזוריים: "שני שעירים" לכן[פר] ושני תמידים כהלכתן⁴.

<הערת רנ"ט: > לפי הנדאה לע"ד, כי לא הוצרך רבינו תם להגיה מה שהגיה אלא לנוסחת המחזוריים ישנים וקדומים, שאין כתוב בהם כל פרשת הקרבן בשלמות, רק: "ומנחתם ונספיהם כמדובר" כו', עד "ושעיר לכפר, ושני תמידין כהלכתן"⁵. בכל המועדים כתוב כן בכל אותם מחזוריים, וכן היה המנהג בימים קדמנים לומר כן⁶, ועל פי הנוסחא ההיא⁷ הגיה רבינו תם במחזור שלו, אחר "ועשרון לכבש ויין כנסכו", הגיה כך: "מלבד עלות החדש ומנחתה, ושני שעירים לכפר, ושני תמידים כהלכתן"⁸. וכן כתב בהיה במדרכי, פרק בכל מערבין, וז"ל: ופירש רבינו

1. על תיבות "ושעיר עזים אחד" נרשמו סימונים (עיגול עם קו) ונכתבה בשולי הגליון השמאליים ההערה הבאה (צידי ההערה נחתכו, והשלמתי בסוגריים מרובעים). הערה זו לא נכתבה בקולמוסו של רנ"ט, כפי שמלמדת צורת הכתיבה שונה.

2. שעיר חטאת של ראש השנה ושעיר חטאת של ראש חודש (הכתוב בקרבנותיו, עי' במדבר כח טו).

3. משנת זבחים, י א [=בבלי, זבחים פט ע"א]: "כל התדיר מחבירו - קודם את חברו... מוספי ראש חדש קודמין למוספי ראש השנה". ראה זו הובאה בספר המחכים; עי' הערה הבאה.

4. במחזור ויטרי (ג), הלכות ראש השנה ועשרת ימי תשובה, סעיף לה, עמ' תשז): "ובספר הישר כתב רבינו תם: מורי אבי היה מתפלל בראש השנה ושני שעירים לכפר, ושני תמידין כהלכתן", האחד שעיר של ראש חדש והשני שעיר של ראש השנה...". אבל בכמה מקומות בתוספות הביאו כן בשם רבינו תם עצמו שהגיה במחזורו (ראה: מחזור ויטרי, שם, הערה 4). ההוראה לומר "שני שעירים לכפר" מופיעה גם בספר המחכים (עניין ראש השנה, מהדורת י' פריימן, קראקא תרטס, עמ' 38), לא בשם רבינו תם, אך מאידך הובאה שם הראיה ממשנת זבחים, י א, שאינה במחזור ויטרי.

5. כלומר, את מנחת מוספי היום ואת הקרבנות הנוספים (שעיר חטאת, עלות חודש ועולת תמיד) אמרו במטבע לשון מקוצר שהקנו חכמים: "ומנחתם ונספיהם כמדובר, שלשה עשרונים לפר, ושני עשרונים לאיל ועשרון לכבש, ויין כנסכו, ושעיר לכפר ושני תמידין כהלכתן" (הלשון על-פי מחזור ויטרי, כ"ח קלגסבלד 1, עמ' 225), ולא אמרו את פסוקי המקרא המפורטים בעניין (במדבר כט ג-ו; בנוגע לקרבנות ראש השנה): "ומנחתם, סלת בלולה בשמן, שלשה עשרנים לפר, שני עשרנים לאיל. ועשרון אחד לכבש האחד, לשבעת הכבשים. ושעיר עזים אחד חטאת, לכפר עליכם. מלבד עלת החדש ומנחתה, ועלת התמיד ומנחתה ונספיהם כמשפטם, לריח ניחח אשה לי".

6. לדברי רנ"ט, "בימים קדמונים" נהגו לומר "ומנחתם ונספיהם כמדובר...", ולא את פסוקי המקרא של המנחות, השעיר לחטאת וקרבן התמיד. וראה להלן, הערה 17, על המתועד בסידורים ומחזוריים צרפתיים.

7. נוסח "ומנחתם ונספיהם כמדובר...". כן גם ברור מהמקורות שהובאו לעיל, הערה 4.

8. לכמה מקורות, רבינו תם הגיה רק: "ושני שעירים לכפר", ולא גם הוסיף "מלבד עלות החדש ומנחתה", ראה: מחזור ויטרי, ג, הלכות ראש השנה ועשרת ימי תשובה, סעיף לה, עמ' תשז; תוספות, עירובין מ ע"א, ד"ה "זכרון

ת"ם כו', עד: במוספין צריך להזכיר, אבל מוספי ראש ח'ודש בראש השנה אין צריך להזכיר, כיון שמזכיר של ראש השנה, וכתוב בהם: "מלבד עולת החדש ומנחתה" וגו', עכ"ל⁹. ושוב כתב במרדכי, תכף סמוך לו, וז"ל: וכן הגיה במחזור שלו: "מלבד עולת החדש ומנחתה, ושני שעירים לכפר, ושני תמידים כהלכתן", עכ"ל¹⁰. הרי לך שמוכן מלשון המרדכי: שכשמזכיר של ראש השנה, כלומר, פרשת הקרבן על פני כלה¹¹, אין צריך להזכיר משל ראש ח'ודש כלום, מאחר שכתוב בה: "מלבד עולת החדש ומנחתה" וגו'¹². אבל במחזור שלו¹³, שהיה כתוב בו: "ומנחתם ונסכיהם כמדובר" כו'¹⁴, שם היה צריך להגיה אצל¹⁵ "ויין כנסכו" - "מלבד עולת החדש ומנחתה, ושני שעירים לכפר, ושני תמידים כהלכתן"¹⁶. וא"ם כ"ן, לפי מה שפשט המנהג עתה על פי המחזוריים חדשים ומדויקים, שנכתב בהם בכל המועדים פרשת הקרבנות של כל מועד ומועד בשלמות¹⁷, אין צריך להגיה בהם כלום, והמגיהים אינם אלא מן המתמיהים.

גם אותם שמגיהים במחזוריים ישנים, אחר "ועשרון לכבש ויין כנסכו", מגיהים שם ע"פ רבינו ת"ם: "ושני שעירים לכפר, ושני תמידים כהלכתם", ואינם אומרים אחר "ויין כנסכו" תחלה:

אחד, ועוד. וכדברי רנ"ט, שרבינו תם הוסיף גם את המשפט "מלבד עולת החדש ומנחתה", כן במרדכי, עירובין, רמז תצב, לנוסח רנ"ט (ע"י להלן, ליד הערה 10), וכן בראשונים נוספים (אם כי לא תמיד בשם רבנו תם), ראה תוספות, ראש השנה ח ע"ב, ד"ה 'שהחדש': "רבינו תם רגיל להזכיר ולומר: 'מלבד עולת החדש', ולסיים: 'ושני שעירים לכפר', חד דראש חודש וחד דראש השנה; תוספות, ביצה טז ע"א, ד"ה 'איזהו': 'תיקן רבינו תם לומר במוסף: 'מלבד עולת החדש' וגו', וכן תיקן לומר: 'שני שעירים כהלכתן' וגו', שיעיר אחד של ראש חדש ושעיר אחד של ראש השנה". ראה גם: דעת זקנים מבעלי התוספות, במדבר כח כה; ספר תשב"ץ, סימן קיט, מהדורת הרב ע' אנגל, ירושלים תשע"א, עמ' סג. והשווה: אנציקלופדיה תלמודית, מא, ערך 'מוסף (תפילה)', ירושלים תשע"ט, עמ' רלד הערה 1085, ובכל הנסמן שם.

9. מרדכי השלם, א, עירובין, רמז תצב (מהדורת מכון ירושלים, ירושלים תשפ"א, עמ' ר; הדגשתי את המשפטים שרנ"ט הביא מתוכו): "זכרון אחד עולה לכאן ולכאן (בבלי, עירובין מ ע"א), פירש רשב"ם, שאין צריך להזכיר פסוקי המוספין, לא דיוס"ט ולא דראש חדש, כדאמרינן סוף מסכת ראש השנה (לה ע"א): אמר רב חננאל אמר רב: כיון שאמר 'ובתורתך כתוב לאמר' שוב אינו צריך, והוא הדין המוספין. ומיהו אם התחיל, צריך לסיים, והוא הדין בראש השנה, אם בא להזכיר מוספי ראש השנה יזכיר כמו כן דראש חודש. ורבנו תם פירש, דדוקא בפסוקי מלכות זכרונות ושופרות איירי רב חננאל, אבל במוספין צריך להזכיר. אבל מוספי ראש חודש בראש השנה – אין צריך להזכיר, כיון שמזכיר של ראש השנה, וכתב בהו: 'מלבד עולת החדש ומנחתה' וגו', שוב אינו צריך. וכן הגיה במחזור שלו: 'ושני שעירים לכפר, ושני תמידים כהלכתן'."

10. לפנינו במרדכי (צוטט סוף הערה קודמת), ליתא שרבינו תם הוסיף ב"ובמנחתם ונסכיהם כמדובר" את המשפט: "מלבד עולת החדש ומנחתה", אלא רק הגיה "ושני שעירים לכפר" במקום "ושעיר אחד". וכנראה כן היה נוסח ספר מרדכי שעמד לפני רנ"ט, כמו במקורות אחרים; ע"י לעיל, הערה 8.

11. = כולה.

12. רנ"ט מסביר להלן (ליד הערה 25), שאמירת "מלבד עלת החודש ומנחתה" כוללת גם את שעיר לחטאת של ראש חודש, אע"פ שהוא קרבן אחר. בדומה לכך הסביר רמב"ן בפירושו לבמדבר כט ו, מדוע המקרא לא הזכיר בין קרבנות ראש השנה גם את השעיר לחטאת של ראש חודש: "הזכיר... 'מלבד עלת החודש ומנחתה', ולא הזכיר חטאת החודש... [ש]כיון שהזכיר כן, כבר למדנו שכל מה שבא בפרשת 'ובראשי חדשיכם' (במדבר כח יא-טו) היא מצוה בכל החדשים, וגם החטאת, ולא הוצרך לומר 'מלבד עולת החודש ומנחתה וחטאתה'."

13. של רבינו תם. רנ"ט כנראה הבין, שהמרדכי עצמו כבר אחז במנהג המאוחר (שתואר מיד בהמשך), שלא לומר "ומנחתם ונסכיהם כמדובר", אלא את פסוקי המנחות, שעיר החטאת והתמיד.

14. ודילג על פסוקי המנחות, עולת החודש ועולת התמיד שבתורה, היינו, שהוא לא אמר את "מלבד עלת החודש ומנחתה".

15. = סמוך לאחר.

16. ע"י לעיל, הערה 8.

17. למנהג צרפת הקדום, המתועד בכל סידוריהם ומחזוריהם הקדומים, נאמר הנוסח המקוצר: "ומנחתם ונסכיהם כמדובר...", ורק בסוף המאה השלוש-עשרה החלו ניצני המנהג לומר את כל פסוקי המנחות והקרבנות הנוספים, מנהג שהתרחב במהלך המאה הארבע-עשרה. ראה על כך במאמרי 'שני מנהגים צרפתיים שנשתנו: עדותם של סידורים ומקורות נוספים' (בעריכה).

"מלבד עולת החדש ומנחתה"¹⁸, פשוט ששוגים הם בדעת רבינו ת"ם¹⁹, ולדבריהם היה רבינו ת"ם מוסיף וגורע על מה שכתוב בתורה, מוסיף השעיר של ראש חודש, שלא נזכר בתורה, וגורע העולה, שהיא כתובה בתורה²⁰.

ורבינו ת"ם שהזכיר השעיר של ראש חודש אע"פ שאינו נזכר בתורה, והגיה: "ושני שעירים לכפר"²¹, היינו משום שאם היה מניח כן, כמו שכתוב במחזוריים ישנים: "ושעיר לכפר"²², לא היה מובן שעיר זה אהיא קאי, ויותר היה מובן אשעיר דראש חודש דסליק מיניה, שאמר: "מלבד עולת החדש"²³, וע"כ הוצרך להגיה כך: "מלבד עולת החדש ומנחתה, ושני שעירים לכפר"²⁴. אבל כשאמרם כל פרשת הקרבן בשלמות, ודאי שרבינו ת"ם אינו מצריך להגיה כלום, ואע"פ שהתורה לא הזכירה השעיר של ראש חודש, די במה שכתבה התורה "מלבד עולת החדש", כלומר, מלבד העולה והמנחה וכל הנמשך ממנה, דהיינו השעיר לחטאת, כמו שהוא כתוב בפרשת הקרבן של ראש חודש²⁵. ושמו מתוך כך חולק רשב"ם על זה, שכתב, שאין צריך להזכיר אפילו מוספי ראש השנה, ומכל מקום אם בא להזכיר מוספי ראש השנה, צריך שיוזכר גם כן מוספי ראש חודש²⁶. והיינו משום שבקרבן של ראש השנה אינו מזכיר רק עולת החדש ולא השעיר, ועל כן סובר רשב"ם, שכיון בא להזכיר מוספי ראש השנה יש לנו להזכיר גם כן מוספי ראש חודש בשלמות. נ"ט²⁷.

[ב] הגורסה "מלבד העקוב"

<תפילת מוסף ליום שני של ראש השנה, פיוט 'אף' אורח משפטיך יי קויןוך²⁸: > "לְהַסִּיר מִכְשׁוֹל מִלֵּב הָעֶקֶב / לְהַזְכִּיר לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וְלְיַעֲקֹב".

18. כלומר, אותם מגיחים לא הוסיפו את "מלבד עולת החדש ומנחתה" אחרי "ויין כנסכו", אלא רק הגיהו "ושני שעירים לכפר" במקום "ושעיר לכפר".
19. אמנם כמה ראשונים הבינו כן בדעת רבינו ת"ם, שהוא רק הגיה "ושני שעירים לכפר" בלא להוסיף "מלבד עולת החדש ומנחתה"; עי' לעיל, הערה 8 (בתחילתה).
20. בפרשת הקרבנות של ראש השנה (במדבר כט א-ו) נכתבה עולת ראש חודש (שם, פסוק ו) אך לא שעיר ראש חודש.
21. "מלבד עולת החדש ומנחתה" משמעו גם שעיר החטאת של ראש חודש (עי' לעיל, ליד הערה 12 ובה), ולפיכך אחרי שרבינו ת"ם הוסיף את "מלבד עולת החדש ומנחתה", אין סיבה להגיה "ושני שעירים לכפר" בשביל הזכרת שעיר ראש חודש, בהכרח אפוא שהיתה להגהתו סיבה אחרת.
22. כלומר, אם רבינו ת"ם היה מוסיף רק את "מלבד עולת החדש ומנחתה", ומשאייר את "ושעיר לכפר" כנוסח המחזוריים הישנים; כנוסח הזה: "ומנחתם ונסכיהם כמדובר... ויין כנסכו, מלבד עולת החדש ומנחתה, ושעיר לכפר, ושני תמידים כהלכתם".
23. כלומר, בהשאת הנוסח: "ויין כנסכו, מלבד עולת החדש ומנחתה, ושעיר לכפר...", ניתן לטעות שהכוונה לשעיר החטאת של ראש חודש, דמיניה סליק.
24. לא מצאתי חבר להסברו של רנ"ט בשיטת רבינו ת"ם.
25. במדבר כח טו. ולעצם העניין, עי' לעיל, הערה 12.
26. הובא בתוספות, עירובין מ ע"א, ד"ה 'זכרון אחד' (המוסגר נוסף ממני): "פירש רשב"ם, דאין צריך להזכיר [בראש השנה] מקראות של מוסף, לא דיום טוב ולא דראש חודש, כדאמר רב חנינא אמר רב, בשילהי ראש השנה (לה ע"א): כיון שאמר 'ובתורתך כתוב לאמר', שוב אינו צריך; גבי מלכיות וזכרונות ושופרות, ואם התחיל צריך לסיים... והוא הדין נמי במקראות דקרבנות, ואם בא להזכיר – מזכיר אף של ראש חודש". וכעין הובא בהגהות מיימוניות (סדר התפילות, ברכות אמצעיות של מוסף ראש השנה, הערה ל, במהדורת הרב ש' פרנקל) מתוספות רשב"ם על הרי"ף.
27. פרמה 3006, עמ' 71.
28. מהקדושתא 'אופד מאז' לר' אלעזר בירבי קליר. נדפס: מחזור ראש השנה, עמ' 160-162. במחזור שלנו (פרמה 3006) הפיוט מתחיל 'אורח משפטיך', אבל באמת פתיחתו היא: 'אף אורח משפטיך', והשמטת תיבת 'אף' היא מפני ההסבר המופיע בגליון על אתר: "ל"ג [=לא גרסינן] 'אף אורח', לפי שג' פתחו ב'אף' וכולם לקו, ואילו הן: נחש ושר האופים והמן, [...] כדאיתא במגלה".

<פירוש בגליון: 29> "להסיר מכשול ולב העקוב" גרס"נ³⁰. כי אינו שייך מכשול על הלב רק על הדרך, כמ' שניאמר (ישעיה נז יד): "הרימו מכשול מדרך עמי". כך מצאתי³¹.

<הערת רנ"ט>: וכבודו במקומו מונח, כי אני הדיוט³² מצאתי שניאמר 'מכשול' על הלב, מקרא מלא על אביגיל: "ולא תהיה זאת לך לפוקה ולמכשול לב" (שמ"א כה לא)³³, ואין להחליף השטה. נ"ט³⁴.

[ג] טבעי הייחודי של הגפן ומפני מה נמשלו ישראל אליו

<תפילת שחרית ליום שני של ראש השנה, פיוט 'תמים פעלך גדול העצה'³⁵: > "וּבְשִׁבְתְּךָ הַיּוֹם לְדִין עַמִּים / הַמָּלֵא עַל צָאצְאֵימָו רַחֲמִים / דִּינְנו הַצָּהָר וְלֹא יִצָּא נִכְלָמִים / גִּפֶּן מִשְׁעָתְךָ תִּכְבֵּן לְאוֹרֶךְ יָמִים".

<פירוש בגליון: 36> ישראל נקראו 'גפן', שניאמר (תהלים פ ט): "גפן ממצרים תסיע", ובויקרא רבה מפרש למה נמשלה כנסת ישראל לגפן: מה גפן, כל הגדול מחברו והמעולה - נמוך יותר מחברו, פירוש, שכשהיא מלאה ענבים, מרוב כובד האשכולות הגפן מנמיך³⁷, כך ישראל, כל הגדול יותר - יותר הוא נמוך בענוה ושפל רוח; ומה גפן, העלים מרובים ומכסים את

29. קטע הפירוש בכתיבתו של רנ"ט, שכנראה העתיקו מאיזה פירוש פיוטים או חיבור אחר, ולאחר מכן, בקטע הבא, הוא משיג על הדברים.

30. נוסח כזה לא נרשם בעדי הנוסח של הפיוט, ראה: מחזור ראש השנה, עמ' 161, בשינויי נוסחאות; פיוטי הקלירי לראש השנה, עמ' 304, בשינויי נוסחאות.

31. לא מצאתי מקבילה לטענה זו. הפיוט 'אף אורח משפטיך' התפרש בארבעים פיוטים כתבייד (שכמובן, חלק מהם מקבילים), ואת ההערה שלפנינו, שיש לגרוס "ולב העקוב", לא מצאתי אפילו באחד מהם. ייתכן אפוא, שרנ"ט לא ראה הערה זו באחד מפירושי הפיוטים שעמדו לפניו אלא באיזה חיבור (הלכתי?) אחר. לרשימת כתבייד המחזיקים פירוש לפיוטנו, ראה: הולנדר, מפתח לפירושי הפיוטים, עמ' 432-434, מס' 7503-7543.

32. הביטוי "אני הדיוט" שכיח בפי רנ"ט, ראה להלן, ליד הערות 41, 61, 110.

33. אמנם לשון הפיוט הוא על-פי רימיה יז ט: "עֵקֶב הָלַב מִלֵּב וְאֶנֶשׁ הוּא", כפי שהוזכר בפירוש פיוטים כתי ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 798 (מתכ"י: F10053), דף 15ב; בודפסט, ספריית האקדמיה, אוסף קויפמן A 400 (מתכ"י: F12591), עמ' 262; ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 28°3037, דף 26א, ועוד.

34. פרמה 3006, עמ' 81.

35. מהקדושתא 'אמרתך צרופה ועדותך צדק' לר' שמעון ב"ר יצחק ממגנצא. נדפס: מחזור ראש השנה, עמ' 90-91.

36. קטע זה הוא בכתיבתו של רנ"ט שכנראה העתיקו מפירוש פיוטים שעמד לפניו, ולאחר מכן (בקטע הבא) כתב את השגתו. אמנם לא מצאתי את הקטע הפרשני בכל כארבעים (!) כתבייד של פרשנות הפיוט שפירשו את הפיוט שלפנינו (ראה: הולנדר, מפתח פירושי הפיוטים, עמ' 932-934, מס' 17560-17599), ולכל היותר נכתב במקצתם תחילת העניין בלבד - המקור המקראי לכינוי 'גפן' לכנסת ישראל ("ישראל נקראו 'גפן', שנאמר: 'גפן' במצרים תסיע"), כן למשל, בכתבייד: מוסקה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 615 (מתכ"י: F43927), דף 80ב; וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 308 (מתכ"י: F359), דף 75ב; אוקספורד, ספריית הבודליאנה Mich. 365 (מתכ"י: F16668), דף 50א; אוקספורד, ספריית הבודליאנה Mich. 619 (מתכ"י: F21437), דף 58ב. אפשר אפוא, שגם הקטע הפרשני שלפנינו אינו מפירוש פיוטים אלא מחיבור אחר, ומשם שאבו המעתיקי המעיר רנ"ט.

37. המשפט האחרון ("פירוש..." ועד כאן) אינו בויקרא רבה (צוטט להלן, הערה 38), והוא מאת כותב הגליון, ומקורו בפירוש קדום למדרש ויקרא רבה, על אתר (עי' להלן, הערה 38), מהדורת מ"ב לרנר, ירושלים תשנה, עמ' 161, אך שם חלק מהעניין לא מובן בגלל קיטועו בדילוג הדומות, וכעת השלמתו בסוגריים מרובעים על-פי הקטע שלנו: "כל הגדול מחברו נמוך מחבירו", מרוב כובד האשכולות הוא מנמיך את הגפן; [כך ישראל, כל הגדול יותר, הוא] נמוך ממנו בתורה בענוה ושפל רוח". פירוש קדום זה הוא גם מקור הפירוש לקטע השני של המאמר, המובא להלן, ליד הערה 39.

האשכולות, כך ישראל, עמי הארץ מכסים את התלמידים חכמים³⁸, כי הם מרובים³⁹. ועוד נדרש יותר⁴⁰.

<הערת רנ"ט>: ולי אני הדיוט נראה⁴¹, שאין רוח חכמים נוחה מהפירוש שכתב המפרש דלעיל. ויש להשיב עליו, דלפי פירושו, למה נמשלו ישראל לגפן יותר מלשאר כל אילנות, והלא בעץ כל פרי כך היא המדה, ולא בגפן בלבד הוא זה השבח, כי כל עץ מאכל שיהיה ענפיו ופאורותיו טרופים ושפלים לצד הארץ מחמת כובד משא פרים שירבה ויכבד עליהם, הרי הוא משובח יותר מאילן אחר מאותו המין עצמו שישלח פאורותיו למעלה מחמת שהפרי בו ממועט ולא יכבד משא פרי על ענפיו. ועוד, שאין המשל דומה לנמשל כלל, כי בגפן השבח והעלוי – לדבריו – אינו בעצמות הענבים, בשביל עריבות האשכולות, אלא השבח שבו מחמת הנמיכות הוא רבוי האשכולות שגורם הנמיכות, אבל בישראל שבח הנמיכות הוא בגוף עצמות האדם, אם יהיה נמוך ושח ושפל רוח יהיה מעולה ומשובח, ואם לאו לאו⁴². אלא לע"ד פשט המדרש כך הוא, שכך היא המדה והדבר בטבע במין הגפן בלבד, שכל גפן הנמוכה וקרובה לארץ – ענביה יותר משובחים ומתוקים וינם יותר חזק, ויין חמר מעולה בטעמא וחזותא⁴³ מענבי⁴⁴ גפן אחרת אשר תארכנה פאורותיה וישתרגו שריגיה למעלה מן הארץ, ושם תוציא פריה; וכל אחת, כפי גבהה ורומה מעל הארץ יותר מחברתה, תהיינה יותר אשכולותיה מרורות⁴⁵, ויין ענביה חלש⁴⁶. וזה נראה לעין בגפן הנאחזת בסבכי האילנות, אשר הכורמים נוטעים אותם לתחלה בשביל עבודת הכרם⁴⁷. וזה הדבר בשאר כל עץ מאכל הוא בהפך בטבע, שהגרגרים אשר בראש אמיר⁴⁸ ובצמרת האילן הם טובים ומתוקים תמיד יותר מהנמוכים, כי כח הכאת השמש בהם הוא ממתקן וממהר בשולן⁴⁹, וזכר לדבר: מגרגרו בראש הזית⁵⁰. וע"כ נמשלו ישראל לגפן, כי הנמיכות והשפלות בזה ובוזה שבח ותפארת ועלוי.

נ"ט

38. בויקרא רבה, לו ב, עמ' תתלט, סדר הדימויים הפוך: "מה הגפן הזאת, העלים שלה מכסים אשכולותיה, כך הן ישראל, עמי הארץ מכסין תלמידי חכמים... מה הגפן הזאת, יש בה אשכולות גדולים ויש בה אשכולות קטנים, וכל הגדול מחבירו נמוך מחבירו, כך הן ישראל, כל הגדול מחבירו בתורה נראה נמוך מחבירו".

39. גם כאן מקורו בפירוש קדום למדרש ויקרא רבה, שם (לעיל, הערה 37): "עמי הארץ מכסין תלמידי חכמים, לפי שהן רבים".

40. עי' ויקרא רבה, שם, עמ' תתלו-תתמב.

41. על הביטוי "אני הדיוט" השכיח בקולמוסו של רנ"ט, עי' לעיל, הערה 32.

42. איני מכיר מקבילה לטענותיו של רנ"ט נגד הפירוש הנזכר.

43. =בטעמו ובמראהו. והלשון על-פי בבלי, שבת עז ע"א.

44. תיבת "מענבי" נכתבה בין השיטין.

45. הלשון על-פי דברים לב לב.

46. ראה משנת מנחות, ח ו, שהיין של הנסכים היו מביאים "מן הרוגליות", ופירש רש"י (בבבלי, מנחות פו ע"ב): "יין שגדל בגפנים נמוכים, שהוא יפה". אמנם מדברי רנ"ט והמשכס נראה, שהוא כתב זאת מתוך היכרות קרובה בשיטות גידול הגפן, טבעה והפקת היין, ואכן, עמק דורנס (בו שוכנת העיר טלארט, מקומו של רנ"ט) עשיר בכרמי גפן לצד מטעי פירות אחרים – תפוחים, אגסים ואפרסקים.

47. הכורמים נטעו אילנות ומתחת להם נטעו גפנים כדי שענפי הגפן ייאחזו מלמטה בענפי האילנות והם ישמשו להם כתומכות, כי ענפי הגפן חלשים ומתפשטים וזקוקים לחמיכה. בגפנים אלו, הצומחים מתחת לאילנות בגובה נמוך, "נראה לעין" שטעם ענביהם וינם משובח יותר.

48. הלשון על-פי ישעיה יז ו.

49. ראה דברים לג יד: "וּמִמֶּנּוּ תְּבוֹאֵת שְׁמֶשׁ", ופירש רש"י: "שהיתה ארצו פתוחה לחמה וממתקת הפירות". והשווה גם: פירוש רש"י, יומא פג ע"ב, ד"ה 'למזרחת', ועוד.

50. משנת מנחות, ח ד, ופירש רש"י (בבבלי, מנחות פו ע"א): "מלקטן בראש הזית, בגובה שבאילן, במקום שהזיתים קודמין להתבשל תחילה, מפני שהחמה זורחת שם תדיר".

51. פרמה 3006, עמ' 134 (קטע הפיוט המצוטט בתחילת העניין מתחיל בעמ' שלפניו).

[ד] פירוש "בשרי השב אגן הסהר"

<תפילת מוסף ליום שני של ראש השנה, פיוט רשות 'איככה אוכל פנים להרים'⁵²>: "פִּקְדָּה לְפָנֶיךָ אֶתִּי מִנְהָר / עָקֵד וּמִפְּצָל זָהִיר וְנִזְהָר // קָרַב לְמַעַנָם אֶרְצָה גָּהֵר / בְּשׁוֹרְרֵי הוֹשֵׁב אֶגֶן הַסְּהָר".

<פירוש בגליון:⁵³> "אתי מנהר" זה אברהם, שבא מארם נהרים⁵⁴. "עקוד", יצחק⁵⁵. "ומפצל", יעקב⁵⁶. "מזהיר", משה, שהזהיר ישראל על התורה והמצוות. "ונזהר", דוד, שאמר: "גם עבדך נזהר בהם" (תהלים יט יב). "קרב למענם ארצה גהר", בזכותם תקרב ותחבר⁵⁷ אליהו הנביא, שנאמר בו (מל"א יח מב): "ויגהר ארצה", אישטנדי"לייר⁵⁸, נשתטח להתפלל על בן הצרפתי⁵⁹. "בשרי הושב": כשאשורר אז הושב סנהדרין, שנקראו "אגן הסהר" (שיה"ש ז ג), או ישראל⁶⁰.

<הערת רנ"ט:> ואני הדיוט⁶¹ לא נתישב לי הפירוש הכתוב לעיל. כי "בשרי הושב" כו', לא יתכן לפרשו לשון שירה⁶²; גם ביום זה שהוא יום הדין⁶³, אין אנו אומרים שירה רק תפלה בהכנעה וכובד ראש, וכדר' אבהו⁶⁴. גם פשט הפסוק לא יסבול במקומו לשון שירה⁶⁵. ונראה שדעת הפייט כך הוא: החזן מתפלל להש"י: "בשרי הושב אגן הסהר", כלומר, כשיבא אליהו ויבנה המקדש במהרה בימינו "בשרי"⁶⁶, פירוש: בירושלם, שהיא בטבור

52. לר' יוסף טוב עלם. נדפס: מחזור ראש השנה, עמ' 173-174.

53. קטע זה הוא בכתבתו של רנ"ט, שהעתיקו מפירוש פיוטים שעמד לפניו (כפי שהודיע בסוף הערתו-שלו [להלן, ליד הערה 71], שהוא מצא את הדברים "בשני טופסים"), ולאחר מכן (בקטע הבא) כתב את השגתו החתומה נ"ט'.

54. עי' בראשית כד ד,י.

55. שנעקד על גבי המזבח; עי' בראשית כב א ואילך.

56. שפיצל מקלות ברהטים; עי' בראשית ל לז-מב.

57. הקריאה אינה בטוחה.

58. במקבילה שבכת"י פרמה 2125 (עי' להלן, הערה 71; הניקוד במקור): "אַשְׁטַנְדָּא", ובשתי המקבילות החלקיות האחרות (עי' להלן, שם) נשמט הלעז. אמנם נראה שיש לתקן: "אישטנדיליא", בצרפתית עתיקה: *et s'estendilla*, 'הוא השתטח'; תרגום מילולי של 'וגהר' (הערת פרופ' סיריל אסלנוב, ותודתי נתונה לו).

59. דברים ככתבם אין להם מובן, ש"ויגהר ארצה" כתוב בתפילת אליהו על הגשמים בהר הכרמל. וכנראה צריך לתקן: "כמו שנשתטח להתפלל על בן הצרפתי". כלומר, כמעשה החייאת אליהו לבן הצרפתי, בו השתטח על הילד (עי' מל"א יז כא: "וַיִּתְמַדְדָּ עַל הַיֶּלֶד שְׁלֹשׁ פְּעָמִים", ובפירוש רש"י: "ויתמודד", מלשון 'מדה', נשתטח עליו").

60. לפשוטו, הפסוק בשיה"ש שם והכינוי "אגן הסהר" מדבר על כנסת ישראל, ולמדושו - "אגן הסהר" זו סנהדרין, ראה: בבלי, סנהדרין לו ע"א; תנ"ב, כי תשא, א, ועוד הרבה.

61. על הביטוי "אני הדיוט" השכיח בקולמוסו של רנ"ט, עי' לעיל, הערה 32.

62. כנראה המעיר גרס: "בשררי", חסר ווא"ו, וניקדו: "בְּשָׁרְרִי", והוא אינו לשון שירה.

63. עי' משנת ראש השנה, א ב: "בארבעה פרקים העולם נידון... בראש השנה כל באי העולם עוברים לפניו כבני מרון...".

64. בבלי, ראש השנה לב ע"ב: "בראש השנה ליכא הלל, מאי טעמא? אמר רבי אבהו: אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: רבונו של עולם, מפני מה אין ישראל אומרים שירה לפניך בראש השנה וביום הכפורים? אמר להם: אפשר מלך יושב על כסא דין וספרי חיים וספרי מתים פתוחין לפניו, וישראל אומרים שירה?!". ולדעת רנ"ט, לא רק הלל אסור אלא גם סתם שירה. ובנוגע ל"הכנעה וכובד ראש", ראה בבלי, ראש השנה כו סע"ב: "בראש השנה כמה דכיין איניש דעתיא, טפי מעלי".

65. דברי הפייטן: "בשרי הושב אגן הסהר", מבוססים על שיה"ש ז ג: "שְׁרָרְךָ אֶגֶן הַסְּהָר", ו"שְׁרָרְךָ" שבפסוק אינו לשון שירה.

66. בדרך כלל, המדרשים מייחסים את בניית המקדש העתידי למשיח (ראה, למשל: בראשית רבה, צו ח, עמ' 1212; ויקרא רבה, טו, עמ' קפד), אך לפי שאלתו הנביא עתיד לבשר את הגאולה ועתיד לבוא יחד עם המשיח או סמוך לפניו (עי' סדר עולם, פרק יז, מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשעג, עמ' 272; בבלי, עירובין מג ע"ב; פסיקתא רבתי, פיסקא לה, דף קסא ע"א, ועוד) תולה הפייטן (לדברי רנ"ט שלפנינו) את בניית המקדש באלוהו.

הארץ⁶⁷; "הושב אגן הסהר", סנהדרין כמו שהיו מתחלה בירושלם בלשכת הגזית⁶⁸. וכך פרש"י: "שרך", ירושלים. ו"אגן הסהר", סנהדרין, בשיר השירים⁶⁹. ואם⁷⁰ כי הפירוש הראשון מצאתי בשני טפסים⁷¹, אין הדעת נוחה מהם. נ"ט⁷².

[ח] השמטת חרוזי "מלך אביון" מן הפיוטים

<תפילת מוסף ליום שני של ראש השנה, פיוט 'מלך עליון אתרכי תרשישים':⁷³ > "מֶלֶךְ עֲלִיּוֹן אֶרְתָּבִי תְרַשְׁשִׁים / אֶדְר שֶׁמֶךְ מְקַדִּישִׁים / אֶל נַעֲרָץ בְּסוֹד קְדוּשִׁים / לַעֲדִי עַד יְמִלּוּךְ"⁷⁴.

<הערת רנ"ט: > מנעורי הייתי מתנודד⁷⁵ ביני לבין עצמי ותמיה בראותי אשר בכל הפיוטים שיסדו הפייטנים המתחילים ב"מלך עליון", אין בהם רק חצי האלפא ביתא בדלוג. מתחילים באל"ף ומדלגים אות הבי"ת, ושוב מתחיל ג' ומדלג ד', וכן עד סוף האלפא ביתא. וה' או ו' פיוטים הם המתחילים ב"מלך עליון", ולא נמלט אפילו אחד מהם מהדלוג הזה⁷⁶. עד שמצאתי מחזור

67. 'שרי' הוא טבור הארץ, כמו 'שרך' בשיה"ש ז ג. וירושלים נמצאת בטבור הארץ, ע"י תנ"ב, קדושים, י. 68. משנת מידות, ה ד; בראשית רבה, צו י, עמ' 1291, ועוד.

69. כנראה כוונתו, שבפירושו למגילת שיר השירים כתב רש"י כן. אך לא מצאתי שם כדבריו, וגם לא בפירושו רש"י במקומות אחרים. אך כן משמע מבבלי, סנהדרין לו ע"א: "'שרך אגן הסהר'..." 'שרך' - זו סנהדרין, למה נקרא שמה 'שרך'? שהיא יושבת בטיבורו של עולם; 'אגן' - שהיא מגינה על כל העולם כולו; 'הסהר' - שהיא דומה לסהר...". כלומר, "שרך" היא טיבורו של עולם, שהיא ירושלים ובית המקדש (ע"י רש"י סנהדרין שם, ולעיל, הערה 67), שעל שמם נקראו הסנהדרין כן. ודרשת "אגן הסהר" בסנהדרין שם זהה לדברי רנ"ט.

70. קריאת "ואם" מסופקת.

71. בנוסף לכתיב היד שלנו (פרמה 3006) ידועים עוד שלושה פירושים כתבידי לפיוט שלנו: לונדון, ספריית דוד סופר 5 (מתכ"י: F70553), דפים 122-123א (כתיבה אשכנזית, ה"סא, 1301); מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 191 (מתכ"י: F6869), דף 448 (כתיבה אשכנזית, מאה יד); פרמה, ספריית הפלטינה 2125 Cod. Parm. (מתכ"י: F13344), דף 330 (כתיבה אשכנזית, מאה יד). ראה: הולנדר, מפתח פירושי הפיוטים, עמ' 228 (הפירוש בכת"י פרמה נשמט ממנה). בכת"י מוסקבה התפרש המשפט הנידון כאן ("בְּשׁוֹרְרֵי הַיּוֹשֵׁב אֶגֶן הַסֶּהַר") בדומה לפירוש שמצא רנ"ט "בשני טפסים" (המובאות מן הפיוט הודגשו באמצעות פיזור): "בשררי: כשאשורר. אגן הסהר: הסנהדרים או ישראל, שניאמר בהם: 'שוררך אגן הסהר'". אבל בכת"י פרמה: "בשוררין! הושב: כמו 'שרך'. אגן הסהר: הם הסנהדרין מישראל, שניאמר: 'שרך אגן הסהר'...". ואילו בכת"י לונדון התפרשו רק תיבות "אגן הסהר".

72. פרמה 3006, עמ' 166.

73. לפייטן בשם יהודה, שלא נודעה זהותו (פעל לפני שנת ד'תתקי [1150]); ע"י מחזור ראש השנה, מבוא, עמ' מב), אך לדברי רנ"ט, הפיוט נתחבר בידי ר' אלעזר בירבי קליר: ע"י להלן, ליד הערה 82. הפיוט נדפס במחזור ראש השנה, עמ' 195.

74. תיבות "לעדי עד ימלוך" נרשמו בכתב היד בראשי תיבות: לע"י.

75. מצטער, נאנח. ע"י ירמיה לא יד.

76. במחזורי צרפת ואשכנז לראש השנה יש ששה פיוטים המתחילים 'מלך עליון': (א) "מלך עליון אדיר במרום יי", לר' יוסף טוב עלם (מחזור ראש השנה, עמ' 196; לזיהוי הפייטן, ראה: צונץ, מנהגי תפילה ופיוט, עמ' 144 הערה 8) [זו הערתו של אברהם פונקל, עורך המהדורה העברית]; (ב) "מלך עליון אל דר (מרום)", לר' אלעזר בירבי קליר (מחזור ראש השנה, עמ' 167-168; פיוט הקלירי לראש השנה, עמ' 227-232); (ג) "מלך עליון אלפי שונאים", לר' בנימין בירבי שמואל (מחזור ראש השנה, עמ' 194); (ד) "מלך עליון אמיץ בכח", לפייטן לא נודע (מחזור ראש השנה, עמ' 197-199); (ה) "מלך עליון אמיץ המנושא", לר' שמעון ב"ר יצחק ממגנצא (מחזור ראש השנה, עמ' 105-109); (ו) "מלך עליון ארתכי תרשישים", לפייטן לא ידוע החותם 'יהודה' (מחזור ראש השנה, עמ' 195). שני פיוטים נוספים מהסוג הזה נשתמרו בגניזה ואינם ידועים ממחזורי אשכנז או צרפת: (ז) "מלך עליון איום שוכן עד", לר' אלעזר בירבי קליר או פייטן בן זמנו (פיוט הקלירי לראש השנה, עמ' 522-525); (ח) "מלך עליון יושב בסתר מושבו", לר' יעקב בן דונש (נדפס אצל: י' דוידון, 'שני פיוטים לר' יעקב בר דונש בר עקיבא פייטן בלחי נודע עד היום', ספר היובל לכבוד הרב ד"ר אהרן קאמינקא, וינא תרצו, עמ' 11-13). כל הפיוטים מסודרים באלפבית, ולדברי רנ"ט, כל הפיוטים מסוג זה שהוא הכיר "אין בהם רק חצי האלפא ביתא בדלוג", וזה הוא המצב גם כיום בחלק מן הפיוטים, ע"י להלן, הערה 78.

זקן⁷⁷, כמעט שבלה, ובדף אחד ממנו ראיתי שהיה כתוב בו אחד מאלו הפיוטים המתחילים ב"מלך עליון", ובאות הבי"ת היה חרוז שני המתחיל ב"מלך אביון", וכן על פני כל: "מלך עליון" ואחריו "מלך אביון"⁷⁸, החרז ראשון מספר בשבח מלך עליון, והשני מספר בהפך ממש בנוצר הידוע⁷⁹.

וזה הענין התחיל הקליר, שיסד מהם⁸⁰ "ובארתכי תרשישים"⁸¹, חתם בסופו שם 'יהודה'⁸², שהיה החזן שלו⁸³, כמו שעשה בכמה פיוטים, שקבלה בני־דינו שחתם הקליר שם החזן שלו, באהבתו אותו⁸⁴. ואחר הקליר נהגו גם שאר הפייטנים לעשות שני חרוזים, האחד מתחיל "מלך עליון" והבא

כל ששת הפיוטים שנתקבלו במנהגי צרפת ואשכנז הועתקו במחזור שלנו, כתי"י פרמה 3006, בתפילות ראש השנה: פיוט א, עמ' 44 בגליון (מוסף יום ראשון); פיוט ב, עמ' 49-50 (שחרית יום ראשון); פיוט ג, עמ' 174 בגליון (מוסף יום שני); פיוט ד, עמ' 45 (מוסף יום ראשון); פיוט ה, עמ' 141-142 (שחרית יום שני); פיוט ו, עמ' 174-175 (מוסף יום שני). אמנם רק ארבעה מן הפיוטים (ג, ד, ה, ו) הם בכתיבת הסופר שהעתיק את המחזור, ואילו שני הפיוטים האחרים (א, ב) נוספו בגליון בכתיבה מאוחרת (מהמאה החמש־עשרה, כפי הנראה) ואחרי זמנו של רנ"ט, ואם היכרותו ל"חמשה או ששה פיוטים... המתחילים ב"מלך עליון" כוללת, כמסתבר, גם שני פיוטים אלו או אחד מהם, עלינו להסיק שהוא הכירם לא מן המחזור שלפנינו אלא ממחזורים אחרים.

77. = מחזור ישן. על 'זקן' במשמעות 'שן', ראה: תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא ה'רוקח', מהדורת, ירושלים תשעד, עמ' עט, סעיף טו; צונץ, מנהגי תפילה ופיוט, עמ' 33 הערה 243 (הפניית פרופ' שמחה עמנואל).

78. רנ"ט לא פירש איזה פיוט 'מלך עליון' שלם (שיש בו גם את חרוזי 'מלך אביון') הוא ראה באותו 'מחזור זקן'. כיום ידועים ארבעה פיוטים כאלו, שנדפסו בשלמותם עם חרוזי 'מלך אביון' על־פי מחזורים קדומים וקטעי גניזה; ראה לעיל, הערה 76, פיוטים: ב, ה, ז, ח.

79. בפיוטי 'מלך עליון' משווים הפייטנים, במחזרות המתחלפות לסרוגין, את גדולת הקב"ה ('מלך עליון') עם קטנותו ואפסותו של מלך בשר ודם ('מלך אביון'). ראה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשסח, עמ' 177-178. אכן ברור, ש'מלך אביון' הוא מלך בשר ודם ולא "הנוצר הידוע" (=ישו הנוצרי), כסברתו של רנ"ט, כי ההקשר של 'מלך עליון' ו'מלך אביון' אינו דתי־אמוני אלא הצגת שפלות האדם מול גדלות הבורא.

80. קריאת "מהם" אינה בטוחה, ואולי יש לקרוא: "מכם", ושתי ההצעות אינן מובנות. ואולי נתכוון לכתוב: "מ"ע" = מלך עליון.

81. צ"ל: "בארתכי תרשישים".

82. הדברים מחודשים. בפיוט 'מלך עליון' ארתכי תרשישים ניתן למצוא חתימת 'יודה' במחזרות האחרונה: "מִלְךְ עָלִיּוֹן / יִדְעַתְּ עֲלֻמּוֹתָ לִב / דִּינָתָהּ בְּהוֹרֵי לֵב / הָרֹפֵא לְשׁוֹבְרֵי לֵב" (מחזור ראש השנה, עמ' 195), וגם אם 'יודה' = 'יהודה', אין לקבוע על סמך זאת שהפיוט הוא לר' אלעזר בירבי קליר, שמעולם לא חתם בכתיב המקוצר 'יודה' וחתימתו 'יהודה' היא תמיד בסמיכות לחתימה 'אלעזר' (ראה: פליישר, עניינים קיליריים, עמ' 292-294), שאינה בפיוט הזה. מדובר אפוא, בפיטן אחר בשם יהודה, בלתי מזוהה, ונודעו פייטנים רבים בשם הזה. על זיהוי חתימת 'יודה' כ'יהודה', ראה, למשל: דוידזון, אוצר השירה והפיוט, מ1655; מחזור ראש השנה, מבוא, עמ' מב; פיוטי הקלירי לראש השנה, מבוא, עמ' 25 הערה 78. אך לדעתי הדבר מוטל בספק גדול, ומסתבר שאין כאן אלא התקבצות אותיות מקרית, וכמובן שאין לקבל את הנוסח "יודע הוא ומבין תעלומות לב" (מחזור ראש השנה, שם, שינויי נוסחאות לשו' 12, כתי"י פ), שאינו מקורי וכנראה נוצר כדי לקבל חתימת 'יהודה' בשופי, כי כל טורי הפיוט הם בני שלוש תיבות ולעתים ארבע, אך לעולם לא של חמש תיבות.

83. למקובל במחקר, הפייטנים הקדמונים – כולל ר' אלעזר בירבי קליר – היו 'חזנים' בעצמם, שהם ניגשו לתיבה כשליחי ציבור ואמרו את יצירותיהם לפני הקהל (ראה, למשל: ע' פליישר, 'עיונים בבעיות תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום', תרביץ, מ [תשל"א], עמ' 44-45; תודתי לפרופ' ש' אליצור על ההפניה), ואילו מדברי רנ"ט משמע, שתפקידו של הקלירי הסתכם בחיבור הפיוטים, שלאחר מכן הוא מסר אותם ל"חזן שלו" (שנקרא יהודה) שיאמרם בתפילתו לפני הציבור.

84. על מנהגו של ר' אלעזר בירבי קליר לחתום פיוטים שלו בשם 'יהודה' (או 'הודיה'), ראה: פליישר, עניינים קיליריים, עמ' 289-294. לדעת ר' אליעזר ב"ר נתן (ראב"ן) ממגנצא, יהודה זה היה אחיו של ר' אלעזר בירבי קליר, אשר חיבר את אותם קטעי פיוט התחומים 'יהודה', והקלירי שילבם ביצירותיו כדי להנציחו, שכנראה מת בצעירותו. כן כותב ראב"ן ממגנצא בפירושו לפיוטים: "זה החרוז פייט אחיו של ר' אל(י)עזר קליר, שהיה שמו יהודה מ"כ, והוא רשום בתוך החרוז, לפי כשמת, ר' אלעזר קליר מרוב חבה שהיה לו עליו פייט בתוך פיוטיו" (ר' אפרים זלמן מרגליות, 'תשובה', בתוך: מחזור [...] כמנהג פולין [...] [עם] פירושים [...] יקרא 'קרבן אהרן',

אחריו מתחיל "מלך אביון"⁸⁵, עד רבינו בנימן שהיה פייט אחרון בערך הקליר⁸⁶, וגם הוא עשה כן בפיוט "אלפי שנאנים" שישד⁸⁷. ואין לתמוה בשביל שקבלה בידינו, שהקליר הוא ר' אלעזר בר' שמעון התנא⁸⁸, שהרי גם הוא היה אחר הנוצר⁸⁹ כמה שנים, ואפילו אביו ר' שמעון בן יוחאי היה

סלאוויטא תקפג, בתחילתו [חסר ספרור דפיס]; רא"ז מרגליות החזיק בפירוש פיוטים כתי המיוחס לראב"ן ממגנצא ומשם ציטט את הדברים). ואין זה כהבנתו של ע' פליישר: "מסורת אשכנזית קדומה, שמקורה בראב"ן, ראתה בשם 'יהודה' שבחתימות הקלירי את שם אחי הפייטן שמת, כביכול, בקצירת ימיו ושהקלירי ביקש להציב לו יד ושם ביצירתו" (פליישר, ענינים קליריים, עמ' 292). היינו, אותם קטעי פיוט לא נתחברו בידי יהודה אלא בידי ר' אלעזר הקלירי, אשר ויתר על חתימת שמו כדי להנציח את אחיו. כפי הנראה, פליישר שגג בהבנת דברי ראב"ן כי לא ראה אותם במקורם אלא רק במובאותו הפראפרזית של שי"ר (כפי שציין פליישר, שם, עמ' 292 הערה 46).

אכן כטעמו של רנ"ט, "שקבלה בידינו שחתם הקליר שם החזון שלו, באהבתו אותו", הציע (בשינוי קל; השווה לעיל, הערה 83) ע' פליישר מדעתו, על סמך מנהגם של פייטנים אחרים, המאחרים לקלירי, אך העיר, שחתימת השם 'יהודה' בפיוטי הקלירי מערערת את ההסבר: "כי אילו אנו מעלים על הדעת שאנשים זרים כאן שהקלירי ביקש לכבדם, כגון חזנים אחרים או כדומה, אין אנו יכולים לפרש בשום אופן את הקירבה הבולטת בין שני השמות - 'יהודה' ו'יהודה', כי איך מצא הקלירי דווקא שני שמות זרים בעלי שמות קרובים כל כך בשביל לכבדם בעשרות משיריו?" (פליישר, ענינים קליריים, עמ' 293-294; צוטט בעריכה לשונית קלה. על מנהגם של פייטנים אחרים, המאחרים לקלירי, לחתום בפיוטיהם את שמות חזניהם, ראה: פליישר, שם, הערה 48; הנ"ל, 'עיונים בשירתו של רב האי גאון', שי להימן: מחקרים [...] מוגשים לא"מ הברמן, בעריכת צ' מלאכי, ירושלים תשל"ו, עמ' 246-249; ערוגת הבשם, ד, עמ' 45-46).

רנ"ט חזר על טעמו במקום אחר, בנוגע לרהיט 'אורי ערץ עד לא נאהלו' (מחזור ראש השנה, עמ' 199-200) החתום בסופו 'יהודה': "חתום כאן 'יהודה' והוא החזון שהיה בימי הקליר, ובהרבה מקומות מיסוד פעולת הקליר רשם שם החזון ההוא, וכן הוא בסוף 'מלך עליון ארתכי תרשישים', ועל כן נכון לאומרו ביום ראשון, שכל מיסוד הקליר" (פרמה 3006, עמ' 89. הערה זו אינה חתומה 'נ"ט', אך אין ספק שהיא נכתבה בקולמוסו, כמו הערות אחרות שהוא לא חתם בשמו; עי' לעיל, מבוא, ליד הערה 30 ובה). אמנם איני יודע מקור קבלתו של רנ"ט ("שקבלה בידינו..."), שיהודה הוא "שם החזון שלו", אך ודאי שדבריו נובעים ממקורות קדומים, כי בפירוש פיוטים מבית מדרשו של רש"י נטען, שיהודה הוא אחיו של הקלירי ו'חזון הכנסת היה', היינו הכלאה בין הסברו של ראב"ן (שיהודה אחיו של הקלירי) לטעם שהביא רנ"ט ("שהיה 'חזון שלו'"). משמע שקבלתו של רנ"ט קדומה היא. וזה לשון פירוש הפיוטים מבית מדרשו של רש"י: "שמו של יהודה נרשם כאן בחזונו זה, ושמא אחיו של ר' אל"עזר חזן הכנסת היה, וחביב עליו להזכירו בפיוטו" (פיוטים לארבע פרשיות: קרובץ לפורים, עם פירוש רש"י ובית מדרשו, מהדורת הרב א' אייזנבך ואחרים, ניריורק תשעד; ערוגת הבשם, ד, עמ' 45. לקטע זה הפניי פרופ' ש' עמנואל).

85. כן הוסבר גם במחקר המודרני, אך כמובן, לדבריהם, המודל לחיקוי שהכירו הפייטנים המאחרים לא היה הפיוט 'מלך עליון ארתכי תרשישים', שרנ"ט טעה לייחסו לקלירי, אלא הפיוט 'מלך עליון אל דר (ב)מרום', שאכן נכתב בידי הקלירי. ראה פיוטי הקלירי לראש השנה, מבוא, עמ' 56 (בשינוי עריכה קלים): "הרהיט השני בקדושתא 'את חיל'... הוא 'מלך עליון אל דר (ב)מרום'. רהיט 'מלך עליון' הפכו לדגם קבוע בקדושתאות לראש השנה, ואין זה מן הנמנע שכל הרהיטים מן הטיפוס הזה הם חיקויים של הרהיט שלפנינו..."

86. כלומר, הפייטן המאוחר בהשוואה לקלירי. "רבינו בנימן" הוא ר' בנימין בירבי שמואל, שפעל בבזונטיון בתחילת המאה האחת-עשרה, ורנ"ט נקט בו כדוגמא ל"פייט אחרון בערך הקלירי", כי לדעתו הוא המאוחר מכל הפייטנים שחיברו פיוט 'מלך עליון', אך קביעתו אינה מדויקת. גם אם נסכים לדבריו, ש'מלך עליון ארתכי תרשישים' חיברו הקלירי (עי' לעיל, ליד הערה 82 ובה), עדיין יש את ר' שמעון ב"ר יצחק ממגנצא שחיבר את 'מלך עליון אמין המנושא', שהיה בן דורו של ר' בנימין בירבי שמואל, ואת ר' יוסף טוב שלם, שחיבר 'מלך עליון אדיר במרום יי', שהיה בן הדור שלאחריו (פעל בסביבות השנים ד'תשם-תתי, 980-1050; ראה: גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 46-48).

87. פיוט 'מלך עליון אלפי שנאנים', מחזור ראש השנה, עמ' 194.

88. כן בתשובת רבינו תם, שהובאה במחזור ויטרי, ג, הלכות ראש השנה ועשרת ימי תשובה, סיפ' נד, עמ' תשכב-תשכח: "ור' אלעזר בירבי קליר שהיה תנא, ויסד קרובות למועדי השנה, ומצינו במכא מקומות בפיוטין שחולק על תלמודו שלנו... כי רוב דבריו לפי תלמוד ירושלמי... ומאריך ישראל היה, מקריט ספר, ותנא היה... ונראה לי, דר' אלעזר קליר הוא ר' אלעזר בר שמעון...". ראה דבריו המלאים שם, שהובאו בעוד ראשונים, כמצויין בהערות שם, ועי' גם תוספות, חגיגה יג ע"א, ד"ה 'ורגלי החיות'.

89. =ישו הנוצרי, שלדעת רנ"ט, כנגדו נאמרו מחרוזות "מלך אביון" בפיוטים אלו; עי' לעיל, ליד הערה 79.

אחר החורבן כמה⁹⁰ שנים⁹¹, כמו שאמרו⁹² פ'ר' במה מדליקין⁹³, שהיה חברו של ר' יהודה ראש המדבריים, ור' פינחס בן יאיר שהיה חתנו ויצא לקראתו כשיצא מן המערה⁹⁴, הוא היה בימי רבינו הקדוש⁹⁵, כדמוכח בחולין גבי כודנייתא דבי ר'בי⁹⁶.

ובודאי שבשביל האומות מחקו אותם החרושים מכל המחזוריים זה כמה שנים⁹⁷ עד שלא נמצא מחזור בינינו שיהיו כתובים בו⁹⁸, וכמו שאנו רואים כיוצא בזה בנוסח מהרהיטים שיסד רבינו משלם על פסוק "מי לא ייראך"⁹⁹, והרהיטים מתיבות "הגוים" נמחקו ברוב המחזוריים¹⁰⁰. וכן השמטא

90. אולי כתוב: "מאה", אבל נראה יותר שיש לקרוא: "כמה".

91. ואילו ישו הנוצרי היה בימי הבית השני. ראה: הרב ב"ש המבורגר, משיחי השקר ומתנגדיהם, מהדורה שנייה, בני ברק תשעו, עמ' 645 ואילך.

92. קריאת "שאמר" אינה בטוחה.

93. בבלי, שבת לג ע"ב.

94. ראה בבלי, שבת שם: "שמע רבי פנחס בן יאיר חתניה ונפק לאפיה...".

95. שהיה אחרי חורבן בית שני.

96. ראה בבלי, חולין ז ע"ב, שר' פינחס בן יאיר ביקר במקומו של רבי, שביקשו "סעוד אצלי". הוא נענה ובה לביתו, "כי אתא, איתרמי על בההוא פיתחא דהו קיימין ביה כודנייתא חוורתא, אמר [ר' פינחס בן יאיר]: מלאך המות בביתו של זה ואני אסעוד אצלו?!"

97. כן הסביר לימים ר' וואלף היידנהיים את סיבת השמטת חרוזי 'מלך אביון': "מלך עליון, הפיוט הזה עיקר יסודו היה על סדר א"ב משולש אחר תיבות 'מלך עליון' ו'מלך אביון', אלא שהקהלות הסירו כל חרוזי 'מלך אביון' בעבור המחלוקת" (ספר קרובות הוא מחזור ראש השנה: מנהג פולין, רעדליהיים תקס, דף עה ע"א). הסבר זה נתקבל ברבים, ראה, למשל: צונץ, מנהגי תפילה ופיוט, עמ' 144, 295 (נכתב במקורו בגרמנית ונדפס בשנת תריט, 1859): "טובי, יצירתו הפייטנית של יעקב בר דונש", פעמים, 59 (תשנ"ד), עמ' 42; פיוט הקלירי לראש השנה, עמ' 124 והערה 25. הסבר אחר להשמטת חרוזי 'מלך אביון' כותב ר' יהונתן ואלק ב"ר ברוך, משומעי לקחו של מהרי"ל: "ותמצא בו [=פיוט] 'מלך עליון' אמין המנושא" האלפא ביתא בדילוג, כגון א' ואחריו ג', וכן כולם, משום דהיה בין חרוז וחרז של 'מלך עליון' חרוז 'מלך אביון', תוחלתו נכונה וכו', גנאי של מלך בשור ודם, והחזונים טעו באמירה, ולהכי מחקו, ודו"ק" (הרב א' מושקוביץ, 'ליקוטים': לקט רמזים, פירושים וטעמי מנהגים להח"ר יהונתן בהג"ר ברוך, חצי גבורים פליטת סופרים, יא [תשע"ט], עמ' קסח, סעיף צב).

98. אפילו כיום, אחרי מלאכת הההדרה המחודשת של המחזור האשכנזי לימים נוראים בידי ר' דניאל גולדשמידט, במסגרתה אותרו ונדפסו מחדש כל הפיוטים שנקלטו במחזור האשכנזי-הצרפתי לימים נוראים, לא אותרו חרוזי 'מלך אביון' אלא רק בשניים מששת פיוטי 'מלך עליון' (פיוטים ב,ה). ראה: מחזור ראש השנה, עמ' 105, 167, בשינויי נוסחאות.

99. ירמיה ז': "מי לא יראך מלך הגוים, כי לך יאָתָה, כי כָּל חֲכָמֵי הַגּוֹיִם וְכָל מַלְכוּתָם מֵאִין פְּמוֹךְ". מדובר בחמשה עשר פיוטים (רהיטים) המפייטים את מילות הפסוק "מי לא יראך", שכל פיוט מתחיל באחת ממילות הפסוק, המשמשת גם כמילת קבע למחרוזות הפיוט. סדרת רהיטים מפוארת זו משולבת בקדושתא 'אימך נשאתי חין בערכי' לשחרית של יום הכיפורים אחרי הקדושה (ראה: מחזור יום הכיפורים, עמ' 182-201), ולמנהג צרפת (המאוחר?) חילקו את הרהיטים בין תפילות היום, וכך גם במחזור שלנו (פרמה 3006, עמ' 300-302 [שחרית], 374-370 [מוסף], 442-440 [מנחה], 479-481 [נעילה]). הקדושתא נתחברה בידי ר' משולם בירבי קלונימוס (איטליה) נפטר סביבות שנת ד'תש-תשע, 1000-1010), ויש מייחסים לו גם את סדרת הרהיטים, כפי שכתב רנ"ט (כאן וגם בהמשך: "ואילו רהיטים יסד רבינו משולם על תיבות המקרא, לכל חיבה לבדה...") [פרמה 3006, עמ' 300], אבל יש המייחסים את סדרת הרהיטים לאביו, ר' קלונימוס הזקן מלוקא. ראה לכל העניין: מחזור יום הכיפורים, מבוא, עמ' לו-לז; א' פרנקל, "שְׁעֵרֵי וְחוֹתָנוּ סְעֻרֹנִי": מלכויות וגזרותיהן בפיוטי איטליה הקדומים, תרביץ, פב (תשע"ד), עמ' 287-288 הערה 80.

100. ראה: ד' גולדשמידט, 'השלמה למחזור ליום הכיפורים', בספרו: מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשנו, עמ' 363 ואילך. מדובר בשני רהיטים (כי תיבת 'הגוים' מופיעה פעמיים בפסוק המדובר): 'הגוים אפס ותהו נגדך חשוכים' (מחזור יום הכיפורים, עמ' 186-187); 'הגוים אימים וזמומים' (שם, עמ' 196-197). הפיוט הראשון הועתק גם במחזור שלנו, כת"י פרמה 3006, עמ' 371-372 (החלקים המדברים בגנות הגוים גורדו ונמחקו בתקופה מאוחרת יותר, כנראה בידי הצנזור. והתופעה מוכרת ממקומות אחרים, ראה: פרנקל, פיוטי קללה, עמ' 126 הערה 41), אך הפיוט שכנגד תיבת 'הגוים' השנייה הושמט!

שיסד רש"י¹⁰¹, שהיו אומרים לפני הפיוט המתחיל "ובכן תברך את עמך ישראל, תאפדם", על האומה¹⁰², השמתא נמחק מפני האומות, עד כי כמעט נשתקע' ואינה נמצאת עוד בשום מחזור שבינינו¹⁰³. נ"ט¹⁰⁴.

[ו] אם הנוסח "צועקין" הוא חירוף וטעות

<תפילת שחרית ליום הכיפורים, פיוט 'אחד קדוש אש אוכלה אש':¹⁰⁵ <"צועקין¹⁰⁶ גם היום תענה / והג' דת אש".

<פירוש הפיוטים:¹⁰⁷ <"הוגי דת אש", לומדי התורה, שנ'אמר בה (ירמיה כג כט): "הלא כה דברי כאש". וחירוף לומר "צועקין", כי נראה שצועקים עליו ממנו ולא אליו, על כן צריך לומר: "צועקים לך"¹⁰⁸.

101. מדובר בפיוט 'תתנם לחרפה' שיש בו שורה ארוכה של קללות קשות נגד הגויים, במשטמה עזה ובלשון חריפה מאוד. הפיוט הושמט כמעט מכל המחזור, כדברי רנ"ט להלן בסמוך, ולא שרד אלא בכתבייד מעטים, ונדפס לראשונה עלידי א"ח פריימן, 'תתנם לחרפה: תוכחה לרש"י ז"ל', תרביץ, יב (תשא), עמ' 74-72. במקורות נוספים יוחס הפיוט לרש"י, אך יש שפקפקו בכך, ראה: פריימן, שם, עמ' 70; גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 143-144 ובכל הנסמן שם; פרנקל, 'שעיר וחותנו סערוני' (לעיל, הערה 99), עמ' 291-292. כינוי פיוט זה (ופיוטי קללה אחרים) בשם 'שמתא' (חרם, בארמית) הוא משום שגם במעמדי חרמות נהגו לומר פיוטים כאלו, ראה: פרנקל, פיוטי קללה, עמ' 124. עוד על מנהג אמירת פיוטי קללה על הגויים ביום הכיפורים, ראה: מחזור יום הכיפורים, מבוא, עמ' מד; ח' מרחביה, 'השמתא בספרות הפולמוס הנוצרית בימי הביניים', תרביץ, מא (תשלב), עמ' 95-115; פרנקל, פיוטי קללה, עמ' 124 ואילך.

102. = על אומת הנוצרים. כלומר, את ה'שמתא' על אומות העולם היו אומרים לפני הפיוט "ובכן תברך... תאפדם" (שכולו ברכות על ישראל). פתיחתו של הפיוט השני הוא 'תאפדם אפודת עולם', ולמנהגו של רנ"ט הוקדם לו הפתיח "ובכן תברך את עמך ישראל" (המשמש משפט מפנה מקללות הגויים לברכות ישראל), כמו במחזור כמנהג בני רומא, כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4^o6338, דף 61א (הובא אצל גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 144-145 והערה 83), ובמחזור נוסף הנזכר אצל: ח' מרחביה, השמתא בספרות הפולמוס (לעיל, הערה 101), עמ' 108. הפיוט 'תאפדם' הועתק גם במחזור שלנו, כת"י פרמה 3006, עמ' 443 (בתפילת מנחה ליום הכיפורים), ויד מאוחרת הוסיפה לפניו את הפתיח: "ובכן תברך את עמך ישראל", שלאחר מכן נמחק ביד אחרת שהציעה פתיח אחר: "ובכן תשוב ברחמים על שארית ישראל". אצטט את תחילתו של הפיוט 'תאפדם': "תאפדם אפדת עולם / תברכם בברכה גמורה // תגיעם לקץ הגאולה / תדרשם בדרך רחמים / תנהדרם בהוד והדר / תובילם לקרית חנה" (מחזור יום הכיפורים, מבוא, עמ' מה).

103. השווה מחזור יום הכיפורים, מבוא, עמ' מד: "שמתא זו [=תתנם לחרפה] שזכרה כמעט אבד נדפסה מתוך כתבד אחד...".

104. פרמה 3006, עמ' 174.

105. מחבר הפיוט לא נודע. נדפס: מחזור ראש השנה, עמ' 124-125. במנהג צרפת נהגו לומר פיוט זה גם ביום שני של ראש השנה, עי' מחזור ראש השנה, שם, ולהלן, ליד הערה 109.

106. בתחילה נכתב: "צועקין", ויד מאוחרת תיקנה את ה'ך לים, והוסיפה בצידו: "לך", הינו: "צועקים לך", בדיוק כתביעתו של הפרשן שדרייב יובאו מיד.

107. קטע זה הוא מפירוש הפיוטים שהועתק בידי הסופר שהעתיק את המחזור (עי' לעיל במבוא, ליד הערה 5).

108. כך בפירוש הפיוטים כת"י לונדון, ספריית דוד סופר 5 (מתכ"י: F07553), דף 122-121. אבל בכתבייד אחרים שפירשו את הפיוט אין הערה זו, ראה: אוקספורד, ספריית הבודליאנה 172 Opp. (מתכ"י: F16671), דף 7; אוקספורד, ספריית הבודליאנה 675 Opp. (מתכ"י: F16670), דף 61; לונדון, הספרייה הבריטית Or. 11318 (מתכ"י: F8345), דף 159א; מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 191 (מתכ"י: F6869), דף 100א; ניריורק, בית המדרש לרבנים 8169 (מתכ"י: F40101), דף 43ב; פריס, הספרייה הלאומית hebr. 445 (מתכ"י: F4468), דף 70א; פרמה, ספריית הפלטינה 1794 Cod. Parm. (מתכ"י: F13018), דף 76א; פרמה, ספריית הפלטינה Cod. Parm. 2125 (מתכ"י: F13344), דף 30א; פרמה, ספריית הפלטינה Cod. Parm. 2890 (מתכ"י: F13783), דף 37ב. כל פירושי הפיוט שבכתבייד נרשמו אצל הולנדר, מפתח לפירושי הפיוטים, עמ' 205-206.

<הערת רנ"ט>: כך כתב גם כן למעלה בראש השנה¹⁰⁹, ואני הדייט¹¹⁰ לא ידעתי למה יהיה זה חרוף או טעות והוא לשון הפסוק, מקרא מלא בעזרא¹¹¹, בתפלת אנשי כנסת הגדולה. תחלה כת'ב (נחמיה ט כז): "ובעת צרתם יצעקו אליך, ואתה משמים תשמע" וגו'. ובפסוק שלאחריו כת'ב (שם, פסוק כח): "ותעזבם ביד אויביהם וירדו בהם, וישוּבו ויצעקו, ואתה משמים תשמע" וגו', בא זה ולמד על זה כי פירוש "ויעקו" כמו: ויעקו אליך. וכן בסליח'ה המתחלת "איה כל נפלאותיך" שיסד רבינו גרשם מאור הגולה, שם כתוב כן: "זנחו טוב ורדפום מכניעים / זעקו ושמעת, והעמדת להם מושיעים" וכר¹¹². נ"ט¹¹³.

[ז] עדיפות הנוסח "מי שענה..." במקום "כשענית..."

<פיוט ליום הכיפורים>: 'כשענית לאברהם אבינו'¹¹⁴: <לשענית לאברהם אבינו בהר המוריה, בן עננו. לשענית ליצחק בנו לשענקד על גבי המזבח, בן עננו...¹¹⁵.

<הערת רנ"ט>: ויש מחזורים שכתוב בהם – תחת "כשענית לפלרני כן עננו" – "מי שענה לפלרני הוא יעננו", וכן בכלם¹¹⁶. וכן ראיתי שאנו נוהגים כן זה שנים רבות, ולע"ד נראה שכן ראוי לנהוג, בשביל שני טעמים: האחד, שזהו לשון המשנה במסכת תענית, פרק סדר תעניות כיצד¹¹⁷, גבי שבע ברכות שתקנו רבותינו ז"ל, שש"צ מוסיף על תפילת י"ח בכל יום מ' תעניות שתקנו על עצירת הגשמים. בראשונה יש: "מי שענה לאברהם אבינו הוא יענה אתכם כו"¹¹⁸, בא"י גאל ישראל¹¹⁹,

109. כוונתו לפירוש הפיוטים לתפילת שחרית ליום שני של ראש השנה, כת"י פרמה 3006, עמ' 148: "הוגי דת אש', לומדין התורה, שניאמר: 'הלא כה דברי כאש'. וחירוף לומר 'צועקין', כי נראה ש(ו)צועקים עליו ממנו, אלא צריך לומר: 'צועקים לך'".

110. על ביטוי זה, עי' לעיל, הערה 32.

111. לחלוקת ספרי התנ"כ המקובלת היום, הפסוקים דלהלן הם בספר נחמיה. אבל כנודע, חלוקה זו הוכנסה לכרם ישראל מהדפסת דניאל בומברג למקראות גדולות' (התנ"כ כולו) בוינציאה ה'רע"ח (1518), וקודם לכן היה ספר נחמיה חלק מספר עזרא; ועי' בבלי, סנהדרין צג סע"ב.

112. ראה: רבינו גרשם מאור הגולה: סליחות ופזמונים, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תשסד, עמ' ז; סדר הסליחות, סימן יב, עמ' לט. אמנם בכמה כתבייד שינו את "זעקו" לנוסחים אחרים: "זעקו לך"; "זעקו אליך" (ראה: סדר הסליחות, שם, שינויי נוסחאות לשו' 7), ושם שינויים אלו נובעים מטענת המפרש שנוסח "זעקו" יש בו משום "חרוף או טעות".

113. פרמה 3006, עמ' 296.

114. מחברו של הפיוט לא נודע. במחזורים הנפוצים בימינו הנוסח: "מי שענה לאברהם אבינו...", ועל נוסח זה דן רנ"ט בהערות הנוכחית. הפיוט נדפס: מחזור יום הכיפורים, עמ' 55-56.

115. תיבות "כן עננו" נרשמו בכתב היד בראשי תיבות: כ"ע.

116. שני הנוסחים, "כשענית ל..." כן עננו" ו"מי שענה ל..." הוא יעננו", קדומים וידועים מזמן הגאונים, ואפשר שהם מן ההבדלים הקדומים שבין נוסח ארץ ישראל לנוסח בבל ("כשענית" הוא נוסח בבל, ו"מי שענה" הוא נוסח ארץ ישראל, הנוכח כבר במשנת תענית, ב ד). באשר למנהג צרפת: העיון במחזורי וסידורי צרפת מגלה שאין מנהגם אחיד. במיעוטם הובא הנוסח "כשענית ל..." כן עננו", וברובם – "מי שענה ל..." הוא יעננו", ובהם גדול משקלם של הסידורים והמחזורים המאוחרים יותר (המאה הארבע עשרה ואילך). לכל העניין, ראה מאמרי הנרשם לעיל, הערה 17.

117. משנת תענית, ב ד [=בבלי, תענית טו ע"א].

118. בנוסח הדפוסים, במשנה ובתלמוד: "מי שענה את אברהם אבינו...", וכן בשאר הברכות הנוסח: "מי שענה את...". וכוונת רנ"ט ("לאברהם אבינו...", וכן בשאר הברכות) כן בשני עדי נוסח של המשנה (f, 1); ראה: מסכת תענית מן תלמוד בבלי: הוצאה מדויקת [...], מהדורת צ' מלטר, ניריורק תרצ, עמ' 53, שינויי נוסחאות לשו' 20), אך לא בכל עשרת עדי הנוסח הישירים של הבבלי (שהביא את משנתנו; עי' לעיל, הערה 117) שנרשמו במאגר 'הכי גרסינן', אלא רק, באופן חריג, בכת"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית 1-2 Yevr., ובנוגע לברכה הראשונה בלבד, אך לא בשאר הברכות, בהן נוסחתו זהה לשאר עדי הנוסח: "מי שענה את...".

119. בכל עדי הנוסח הישירים של המשנה והתלמוד בבלי: "גואל ישראל", וכוונת מחברנו ("גאל ישראל") רק בכת"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 487 ebr. לעדי הנוסח של המשנה והתלמוד, ראה: מסכת תענית, מהדורת מלטר (לעיל, הערה 118), עמ' 54, שינויי נוסחאות לשו' 2; מאגר 'הכי גרסינן', תענית טו ע"א. לפי הדעה

וכן בכל השש ברכות¹²⁰, בכלם כתוב בהם: "מי שענה לפלוני" כו'. ועוד, דלשון "כשענית" אינו מחייב כל כך על הלב, ואין משמעותו מובן 'כשם שענית', כי רוב כל אותם המלות שהם בפלס¹²¹ מלה זו, מובן משמעות לשונם: בזמן שעשית; 'כשענית' - בזמן שענית לפלוני; 'כשעשית', 'כשפעלת' - בזמן שעשית ופעלת: כשרציתי לא רצית כו'¹²²; כשברא הקב"ה את עולמו¹²³; כשאתם מגיעים אצל אבני שיש¹²⁴; כשאפנה אשנה¹²⁵; כשקבלו עליהם את הדין¹²⁶, וכן כלם בלשון חכמים. ואם ירצו לומר על דבר 'כשם שעשית', הם מפרשים בהדיא 'כשם שעשית', ואע"פ שהם מוסיפים מלה ואות יתרה, יותר נוח להם [כן]¹²⁷ מלהשתמש כן¹²⁸ בלשון 'כשם' באותו לשון קצר, וכתבו: כשם שעקר ע'בודה זרה כו'¹²⁹; כשם שדנתוני לכף זכות¹³⁰; מברכים על הרעה כשם שמברכין כו'¹³¹. וגם בפסוק יש (קהלת ט ב): "כשתפול עליהם פתאום", שר"ל, בזמן שתפול. ואע"פ שנמצאו מהם בפסוק בלשון 'כשם' - "ערום ישוב ללכת כשכא" (קהלת ה יד); "וישוב העפר על הארץ כשהיה" (שם יב ז), יש ליומר, תורה לחוד כו'¹³², ולמה נניח לישון המשנה ולתפוש לשון מסופק¹³³. ואם¹³⁴ יהיה לב של אדם נוקפו, בשביל שכל הענין

המקובלת יש לחתום ברכה זו: "גואל ישראל", לשון בקשה, ולא "גאל ישראל", שהוא לשון הודאה על העבר (עי' בבלי, פסחים ק"ז ע"ב; שו"ע, או"ח, סימן סו, סעיף ז בנו"כ), אך מקורות לא מעטים מציעים את החתימה "גאל ישראל" גם בברכה זו, וכנראה היו חילוקי מנהגים בדבר. ראה על כך: א' ארליך, 'בין גאל ישראל לגואל ישראל', לשוננו, עא (תשס"ט), עמ' 422-423; הנ"ל, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית - שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג, עמ' 109.

120. כלומר, בכל שש הברכות הנותרות, שביחד עם הברכה הראשונה יש שבע ברכות. עי' משנת תענית שם.

121. =המילות הדומות, השווות.

122. בבלי, ברכות ז ע"א: "אמר לו הקב"ה למשה: כשרציתי - לא רצית, עכשיו שאתה רוצה - אני רוצה".

123. תנחומא, בראשית, א: "כשברא הקב"ה את עולמו, נתעץ בתורה וברא את העולם...". וכך במדרשים נוספים.

124. בבלי, חגיגה יד ס"ב: "אמר להם רבי עקיבא: כשאתם מגיעין אצל אבני שיש טהור, אל תאמרו: מים מים...".

125. משנת אבות, ב ד: "ואל תאמר: לכשאפנה - אשנה, שמא לא תפנה".

126. משנת אבות, א ח: "וכשהיו בעלי דינים עומדים לפניך, יהיו בעיניך כרשעים; וכשנפטרים מלפניך, יהיו בעיניך כזכאים, כשקבלו עליהם את הדין".

127. נוסף בין השיטין.

128. יש למחוק תיבה זו. וכנראה אחרי שרנ"ט הקדים אותה וכתבה בין השיטין (עי' הערה קודמת) שכח למוחק ממקומה מכאן.

129. בבלי, ברכות נז ע"ב: "הרואה... מקום שנעקרה ממנו עבודת כוכבים, אומר: ברוך שעקר עבודה זרה מארצנו, וכשם שנעקרה ממקום זה, כן תעקר מכל מקומות ישראל".

130. בבלי, שבת קכז ע"ב: "ואתם, כשם שדנתוני לכף זכות, המקום ידין אתכם לכף זכות".

131. משנת ברכות, ט ה: "חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה".

132. בבלי, שבת י ע"א: "זמן תפלה לחוד, וזמן תורה לחוד". ובעניינו הכוונה: לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד, שלפעמים התפלות והברכות נתקנו בלשון חכמים ולא בלשון מקרא. והדגיש זאת ר' יעקב עמדין (יעב"ץ) כמה פעמים, ראה ספרו: לוח ארש [...] על נוסחאות סדור התפלה, חלק א, סעיף י, מהדורת הרב ד' יצחקי, ירושלים תשס"א, עמ' יט-כ; סעיף תסז, עמ' קמט; סעיף תע, עמ' קנג-קנד, ועוד הרבה. ואצטט מקצת דבריו: "כי גלוי וידוע הוא, שחז"ל מתקני התפלות והברכות נשתמשו בתוכם באותו לשון הרגיל אצלם, שעליו אמרו: לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד. וזה אם בדרכי המשקלים, בשמות ובפעלים, או במלות חדשות נמצאות אצלם, בידעם לשון הקודש על השלמות..." (שם, הקדמה, עמ' ט); "כאשר הראיתין פעמים רבות, שכל מטבע ברכות מיוסד בלשון חז"ל דווקא" (שם, סעיף תנז, עמ' קלט). וראה אריכות בעניין: הרב י"ח מזרחי, חזון יוסף, ירושלים תשע"ז, עמ' 65 ואילך.

133. כלומר, לשון שאין מובנו מוכרע וברור.

134. =אפילו אם.

מדבר בנוסח "עשה למען פלוני"¹³⁵, "עננו בוראנו"¹³⁶, וכן לאחר זה: "רחמנא עננא"¹³⁷.

עוד יש לישב זה מעט ע"פ הקבלה: כי מלת מי פירשו המקובלים שהוא שם¹³⁸, כמו שפירשו: "שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה" (ישעיה מ כו), כלומר השם ית'עלה שנקרא "מי", הוא ש"ברא אלה" וגר'¹³⁹. והרי זה כאלו אנו אומרים: האל ית'עלה שנקרא "מי", שענה לפלוני, הוא יעננו¹⁴⁰. ואיפשר כי גם במשנה¹⁴¹ כווננו רבו'תינו בזה כשתקנו ז' פעמים "מי שענה" כו'. וכיוצא בזה תקן ויסד הפייט ביוצר של יום הכיפורים, תהלה או בקשה המתחלת "אף אָתִים בְּחִין לְפָנֶיךָ"¹⁴², ובכל כ"ב אותיות כתוב בכלם "אך" בראש, בשביל שהוא שם שנקרא כן, בשביל שהוא גימטריא של אהיה¹⁴³, או שהוא יוצא ממקום אחר, והרי כאלו הש"צ אומר: השם שנקרא אך, הרי ישראל באים בחין לפניך. וכן בכלם. דאל"כ איזה פשט כונה יהיה באותה בקשה אם מלת "אך" היתה כמשמעה¹⁴⁴.

ועוד¹⁴⁵, דבלא זה אין לדקדק אם אנו מתחננים לפני השם ית'עלה פעם בנוכח פעם בנסתר. כי

135. כוונתו לפיוט המתחיל, לנוסח המחזור שלנו: "עשה למען אהבת קדמונים / עשה למען ראשונים / עשה למען אהביך שוכני עפר / עשה למען אברהם יצחק ויעקב..." (פרמה 3007, עמ' 32; היינו, באותו עמוד שנכתבה הערת רנ"ט הנוכחית!). ובנוסחים אחרים הוא מתחיל בטור "עשה למען אהביך שוכני עפר", ראה: מחזור יום הכיפורים, עמ' 53; סדר הסליחות, סימן יד, עמ' יג. אמנם קודם לפיוט "עשה למען אהבת קדמונים" מקובל לומר פיוט אחר שסגנונו דומה: "עשה למען אמיך / עשה למען בריך" (פרמה 3007, עמ' 32; מחזור יום הכיפורים, עמ' 53; סדר הסליחות, סימן יד, עמ' יב-יג), וגם הוא לשונו בנוכח ומתאים להצטרף לטיעונו של רנ"ט.

136. כוונתו לפיוט המתחיל: "עננו אבינו עננו / עננו בוראינו עננו...", המופיע במחזור שלנו (פרמה 3007, עמ' 32) ובמנהגי ימינו (ראה, למשל: מחזור יום הכיפורים, עמ' 54; סדר הסליחות, סימן טו, עמ' יג-יד). וכנראה רנ"ט השמיט בשגגה את הטור הראשון ("עננו אבינו עננו").

137. תחילתו של הפיוט לנוסח המקובל כיום: "רחמנא דעני לעני ענינא" (ראה, למשל: מחזור יום הכיפורים, עמ' 56; סדר הסליחות, סימן יז, עמ' טו), אבל במחזור שלנו (פרמה 3007, עמ' 33): "רחמנא ענינא / רחמנא דעני לעני ענינא", ובנוסח כזה מצטטו כאן רנ"ט.

לדעת רנ"ט, הנוסח "מי שענה ל..." הוא יעננו" תקין ונכון מהנוסח "כשענה ל..." כן תעננו", אע"פ שמצד סגנונו הוא חריג מהפיוטים שסביבו (שהם מאותו הסוג, 'ליטאניה', בהם חוזר משפט אחד פעמים רבות תוך החלפת מילה או מילים ממנו). כי "כשענה ל..." כן תעננו" הוא בלשון נוכח, בדיוק כסגנון הפיוטים שסביבו: "עשה למען..." ו"עננו בוראנו" שלפניו, ו"רחמנא עננא" שלאחריו, ואילו "מי שענה ל..." הוא יעננו" הוא בלשון נסתר! כאן רנ"ט מסתפק בהודעה, שנוסח "מי שענה ל..." עדיף אפילו "אם יהיה לב של אדם נוקפו" מפאת המעבר הלשוני - נוכח, נסתר, ושוב נוכח, אבל להלן, ליד הערה 145, הוא מוסיף, שאין כל קושי במעבר לשוני כזה, כי הוא מצוי מאוד בתפילות ובפיוטים.

138. כלומר, משמותיו של הקב"ה.

139. השווה דברי ר' יוסף ג'קטיליה, שערי אורה, א, שער ג-ד, מהדורת י' בן-שלמה, ירושלים תשל"א, עמ' 169: "והסוד: 'שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה', 'מי בודאי ברא אלה', כי אלהים של מטה, הנקרא 'ים', ברא עולם בכוח אלהים של מעלה, שהוא סוד הבינה ונקרא 'מי', ועל זה נאמר 'מי ברא אלה'..." כיוצא בזה בספר הוזהר בכמה מקומות, כמו: ח"א, דף א ע"ב; ח"ב, דף קכו ע"ב.

140. לא מצאתי מי שפירש כן בנוגע ל"מי שענה לאברהם אבינו הוא יעננו".

141. עי' לעיל, הערה 117.

142. מחזור יום הכיפורים, עמ' 129-130. והוא רהיט מהקרבנה 'אימין נשאתי חין בערכי' לר' משולם ברבי קלונימוס מלוקא. בנוגע להגדרתו של רנ"ט, שפיוט זה הוא "תהלה או בקשה", השווה להלן, הערה 146.

143. אך = 21 = אהיה.

144. לא מצאתי חבר לביאורו של רנ"ט. אמנם לאמיתו של דבר, משמעו של 'אך' בהקשרו הנוכחי הוא: 'באמת', דוגמת בראשית כט יד: "אף עָצְמִי וּבִשְׁרִי אֶתֶּח". ומובנו של הטור הראשון: "אף אָתִים בְּחִין לְפָנֶיךָ" = באמת, אכן, באים (אתים) ישראל בתחנונים (בחיין) לפניך, לפני הקב"ה. וכן מתפרש המשך הפיוט.

145. חוזר לדבריו לעיל, ליד הערה 134 ואילך, לקושי הסגנון המוחלף הנגרם מאימוץ הנוסח "מי שענה ל..." הוא יעננו", כמסובר לעיל, הערה 137.

גם בתהלה או בתחנה עצמה תמצא כן¹⁴⁶, כמו שאנו אומרים: "כי מקדישך" כו', עד "המלך המשפט", בלשון נוכח הכל, ומשם עד הסוף הכל בלשון נסתר: "ועוד יזכר לנו" כו'¹⁴⁷. וכן ב"ומי רבה", שאומרים שרבינו יהודה הלוי יסדו, יש בו לשון נוכח ונסתר כמ"ה פעמים¹⁴⁸. תחלה בחרו ראשון: "כי הוא ידע יצרנו"; ובחרו שני: "ושמים לא זכו בעיניו"¹⁴⁹; ובשלישי: "יעזור לקוראיו" כו'¹⁵⁰, הרי נסתר. ואח"כ: "עשה עמנו אות" כו', הרי נוכח; ואח"כ "נשמותינו ביד אל מחוללנו"¹⁵¹, הרי נסתר, ואח"כ בסוף: "חכינו תנחומיך"

146. נראה ש'תהלה' ו'תחנה' הם כינויים לפיוטים שנאמרו בתוך חזרת תפילת העמידה: הרחבה פיוטית של ברכות תפילת העמידה נתכנתה 'תהלה', ופיוט שנועד להיאמר בתפילת העמידה נתכנה 'תחנה'. פיוטים אלו, לדעת רנ"ט, חשובים יותר מן הפיוט "מי שענה ל..." והפיוטים שסביבו (שנרשמו לעיל, ליד הערה 137), כנראה מפני שהם לא נכללו בחזרת תפילת העמידה, ולכן הוא מוכיח מפיוטי 'תהלה' ו'תחנה' אליהם. ולא מצאתי חבר להבחנה בין סוגי הפיוטים ובכינוייהם.

147. כוונתו לחטיבה הפייטנית הנאמרת אחרי קדושת העמידה בכל תפילות ראש השנה ויום הכיפורים (למנהג צרפת, אבל למנהגנו היא נאמר בראש השנה רק במוסף), הפותחת "כי מקדישך כערכך קדשת", שמורכבת מארבעה קטעי פיוט שונים: (א) "כי מקדישך כְּעֶרְכְךָ קְדִשְׁתָּ / נֶאֱדָה לְקֹדֶשׁ פָּאָר מְקֻדָּשִׁים". (ב) בְּאֵין מְלִיץ יִשְׂרָאֵל / מִלֵּל מְגִיד פֶּשַׁע / תִּגִּיד לְעֶלְבָן דָּבָר חָק וּמִשְׁפָּט / וְצִדְקָנוּ בְּמִשְׁפָּט הַמֶּלֶךְ הַמְּשַׁפֵּט". (ג) "עוֹד יִזְכָּר לָנוּ אֶהְבֵּת אֵימָן אֲדוֹנֵינוּ / וּבִבְנֵי הַנֶּעֱדָד יִשְׁפֹּת מִדְּנֵינוּ / וּבְנִכּוֹת הַתָּם יוֹצִיא לְצִדְקָה דִּינָנוּ / כִּי קֹדֶשׁ הַיּוֹם לְאֲדוֹנֵינוּ". (ד) "וּבְכָן יִתְקַדֵּשׁ שְׁמֶךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ עַל יִשְׂרָאֵל עַמְּךָ... וְעַל מְכֻנָּךְ וְהִקְלֵךְ". ראה: מחזור ראש השנה, עמ' 224; מחזור יום הכיפורים, עמ' 177, 413, 627. כן סדרם של ארבעת הקטעים במחזורים מוקדמים (ע' מחזור ראש השנה, מבוא עמ' מג; מחזור יום הכיפורים, עמ' 177) ובמחזור שלנו (המביאם כן בכל תפילות היום [למעט ערבית, כמובן] של ראש השנה ויום הכיפורים! ראה: פרמה 3006, עמ' 57-58, 94-95, 149, 183, 297, 368-369, 439, 478), וכן למנהגו של רנ"ט, המציין ששני הקטעים הראשונים (א-ב) הם בלשון נוכח, והקטע שלאחריו (ג) בלשון נסתר (אך אינו מתייחס לקטע ד, שהוא שוב בלשון נוכח!). אמנם רנ"ט סבר, שכל ארבעה קטעים אלו הם חטיבה אחת בלתי נפרדת, ולפיכך חילופי הסגנונות שבה, מנוכח לנסתר, מאששים את קביעתו ש"אין לדקדק אם אנו מתחננים לפני השם יתעלה פעם בנוכח פעם בנסתר". אבל כאמור, חטיבה זו מורכבת מארבעה קטעי פיוט שונים, שבשלב מסוים הולחמו יחדיו (ראה: מחזור ראש השנה, מבוא, עמ' מג), ולא ניתן אפוא להביא ממנה כל ראייה לעניין. 148. כוונתו לפיוט סליחה 'אבל אשמים אנחנו' שחיברו ר' יהודה הלוי, וכנראה שבנוסח הפיוט שעמד לפני רנ"ט נספח לפניו קטע חיצוני המתחיל במילים "ומי רבה", ועלישמו הוא נתכנה. הפיוט 'אבל אשמים אנחנו' נדפס באסופות שירי הקודש של ר' יהודה הלוי (ראה: דיואן [...] יהודה בן שמואל הלוי, ג, מהדורת ח' בראדי, ברלין תרעב, עמ' 268-270; שירי הקדש לרבי יהודה הלוי, א, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשלח, עמ' 81-83), וכמה קהילות נהגו לאומרו במעמד הסליחות של צום גדליה (ראה: שפתי נננות: סליחות [כמנהג] ג'ריבה ולוב, בני-ברק תשע, עמ' 387-389) או ביום הכיפורים, כמנהג המחזור שלנו, כת"י פרמה 3007, המעתיקו במדור הפיוטים ליום הכיפורים, בעמ' 29 (שני עמודים בלבד קודם הערתו הנוכחית של רנ"ט!). ואולם שני נוסחים שונים הועתקו שם: בהעתקתו של סופר כתב-היד מופיע הפיוט בנוסח חדש וגורע, המשנה כמה טורים, מסרס את סדר המחזורות ומשבש את האקרוסטיכון 'אני יהודה לוי' שבפיוט המקורי (אך אין לנוסח משובש זה זיקה לנוסח משובש אחר של הפיוט שנדפס בספר שבחי אלהים, והראן תרמ, עמ' כז-כח; והעיר עליו ר' דידוון, אוצר השירה והפיוט, 1920). ולכן בשלב מאוחר, אחד מבעלי המחזור כתב בגליון את נוסח הפיוט המקורי, אבל רנ"ט קדם לתוספת זו (כפי שנראה מכתביהה המאוחרת) והכיר רק את הנוסח המשובש של הפיוט, ואליו הוא מציין בדבריו הבאים; ע' להלן, ליד הערה 150, 152. ובהן: וכפי הנראה, בגלל היכרותו לנוסח המשובש (המסרס כאמור גם את האקרוסטיכון המקורי) הוא מייחס לר' יהודה הלוי רק מפי השמועה ("שאומרים שרבינו יהודה הלוי יסדו"), כי בפיוט המקורי הדבר ברור מן האקרוסטיכון.

149. בפיוט: "בְּהֶלֶל עֶבֶד עֹמֵד עַל אֲדוֹנָיו / כִּי יִרְאֶה שְׁמִים לֹא יָפוּ בְּעֵינָיו" (דיואן יהודה בן שמואל הלוי, ג [לעיל, הערה 148], עמ' 268; וכך בכת"י פרמה 3007, עמ' 29, להוציא כמה שינויים בטור הראשון).

150. המחזורות השלישית בנוסח הפיוט המקורי שונה לחלוטין, וכוונת רנ"ט לנוסח הפיוט המעובד שעמד לפניו (ע' לעיל, הערה 148): "יעזור לקוראיו ביום צרה / המְקַדְּמִים פְּנֵי בָצוֹם וְעֶצְרָה / כִּי רוּחֵנוּ בְּבוֹר גְּלוּת קֶצֶרָה / וּבְצֶרָה גְּדוּלָה אֲנַחְנוּ" (כת"י פרמה 3007, עמ' 29). והוא נוסח מעובד של אחת המחזורות שבשלהי הפיוט המקורי: "ועד לענות קוראיו קצרה / לָלֶכַךְ קְדָמָנוּהוּ בָצוֹם וְעֶצְרָה / כִּי רוּחֵנוּ בְּבוֹר גְּלוּת קֶצֶרָה / וּבְצֶרָה גְּדוּלָה אֲנַחְנוּ" (דיואן יהודה בן שמואל הלוי, ג [לעיל, הערה 148], עמ' 270).

151. שני טורי פיוט אלו מצויים גם בנוסח הפיוט המקורי וגם בזה המעובד.

כ"ו¹⁵², הרי נוכח. וכל זה בא מסוד כל הברכות אשר כלם הם בענין זה: "ברוך אתה", הרי נוכח; "אשר קדשנו" הרי נסתר, וזה לסוד ידוע אצל המקובלים¹⁵³. וכל שכן שאין להקפיד כאן¹⁵⁴, שהתחנה ראשונה שהיא בלשון נוכח נגמרה¹⁵⁵. וכן הוא בספר תלים בכמה מזמורים, ידבר שם בנוכח ובנסתר כלפי השם ית'עלה במזמור אחד¹⁵⁶. כגון: "ועתה יי מגן בעדי" וגו' (תהלים ג ד)¹⁵⁷, ואח"כ: "קולי אל יי אקרא ויעננו" וגו' (שם, פסוק ה), ואח"כ: "כי יי יסמכני" (שם, פסוק ו), ואח"כ: "קומה יי הושעני" (שם, פסוק ח); וכן: "מלמד ידי למלחמה" (תהלים יח לה) [...]¹⁵⁸.

קיצורים ביבליוגרפיים:

גנזי חג הסוכות = גנזי חג הסוכות: אסופת גנזים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות, מהדורת, ירושלים תשעח

גרסמן, חכמי צרפת הראשונים = א' גרסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשסא

הולנדר, מפתח לפירושי הפיוטים = E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden and Boston 2005

הכי גרסינן = הכי גרסינן: גרסאות התלמוד הבבלי, שעלידי 'פרויקט פרידברג לחקר הגניזה' ו'אגודת פרידברג לכתביהיד היהודיים' (מאגר אלקטרוני)

לקט פיוטי סליחות = לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ

מחזור ויטרי = מחזור ויטרי: לרבינו שמחה מויטרי, א-ג, מהדורת הרב א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ב (כרכים א-ב הם במהדורה שנייה ומתוקנת)

מחזור יום הכיפורים = מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב (יום כפור), מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל

152. כן בנוסח הפיוט המעובד (עי' לעיל, הערה 148): "חֲפִינוּ תַּחֲנוּמֵיךָ וּבָזָאת תִּתְּנָם" (כת"י פרמא 3007, עמ' 29), אבל בנוסח המקורי תחילת הטור שונה: "תִּתְּלֵנוּ תַּחֲנוּמֵיךָ וּבָזָאת תִּתְּנָם" (דיואן יהודה בן שמואל הלוי, ג [לעיל, הערה 148], עמ' 270), ומדובר בשינוי משמעותי, המשבש את האקסוסיטיון ומחסיר יו"ד של 'לוי'!

153. הרבה ראשונים דנו בעניין ונתנו טעמים שונים, חלקם על"פי הקבלה. ראה: רבינו דוד אבודרהם: פירוש הברכות והתפילות, א, סדר השכמת הבוקר וברכות השחר, מהדורת הרב א' גרינצייג, ירושלים תשעה, עמ' 126-127, ובכל הנסמן שם בהערות ובמיוחד בהערה 35.

154. בפיוט "מי שענה ל..." הוא יעננו", בנוסח המומלץ עליידו.

155. שהפיוטים "עשה למען פלוני" ר"ענו אבינו עננו" (עי' לעיל, ליד הערות 135-136), שבלשון נוכח, נסתיימה אמירתם קודם אמירת "מי שענה ל..." הוא יעננו", ואין כאן ערבוביה של נסתר בנוכח בתפילה אחת, כמו בדוגמאות שהביא כאן מנוסח הברכה "ברוך אתה..." אשר קדשנו..., מחטיבת "כי מקדישך..." ומפיוטו של ר' יהודה הלוי.

156. חכמים נוספים הראו שחילופי נוכח/נסתר מצויים במזמורי תהלים. ראה סידור חסידי אשכנז, מהדורת הרב מ' הרשליר (בתוך: סידור רבנו שלמה [...] מגרמייזא), ירושלים תשל"ב, עמ' נז: "אם יאמר לך אדם: למה אנו מתחילין בברכות 'ברוך אתה', כמדבר נוכח אל נוכח, ומסיימין: 'אשר קידשנו', כמדבר שלא כנגד הנוכח, וכן בכל הברכות. אמור: ממזמור זה של 'תהילה' (תהלים קמה א ואילך) אנו למדין, שכן כל הילוכו". קטע זה מצוי רק בענף נוסח אחד של הפירוש הנדפס על-שם חסידי אשכנז, ראה מאמרי: 'תולדות רבי שלמה ב"ר שמואל מוירצבורג ומהדורה חדשה לתוספתיו על פירוש התפילה המיוחס לראב"ן', ירושתנו, יב (תשפג), עמ' מ הערה 103.

157. בפסוק: "ואתה יי..."

158. פרמא 3007, עמ' 32. הערה זו נכתבה לצד הפיוט 'כשענית לאברהם אבינו בהר המוריה כן תעננו' שהועתק במדור הסליחות ליום הכיפורים, אך פיוט זה הועתק גם קודם לכן, בסוף תפילת ערבית ליום הכיפורים (פרמא 3006, עמ' 249), וכבר שם יכול היה רנ"ט להעיר הערתו. ההערה הנוכחית חסרה בסופה עקב שחיקת שולי העמוד, אך כנראה נחסר ממנה מעט, כמחצית השורה בלבד, שם כנראה הביא רנ"ט פסוק נוסף מאותו מזמור המדבר בלשון נסתר וגם רשם את חתימתו "נ"ט".

לז הערות על תפילות הימים הנוראים המיוחדות לר' נתנאל ב"ר שלמה מטלארט

מחזור ראש השנה = מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, א (ראש השנה), מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל

מחזור שבועות = מחזור שבועות לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשס

סדר הסליחות = סדר הסליחות כמנהג ליטא, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכח

ערוגת הבשם = ר' אברהם ב"ר עזריאל מביהם, ערוגת הבשם, א-ד, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תרצט-תשכג

פיוטי הקלירי לראש השנה = רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, מהדורת ש' אליצור ומ' רנד, ירושלים תשעד

פליישר, עניינים קיליריים = ע' פליישר, 'עניינים קיליריים', תרביץ, נ (תשמא), עמ' 288-302

פרנקל, פיוטי קללה = א', פרנקל, 'פיוטי קללה ופסוקי 'שפוך חמתך' באיטליה הקדומה', תרביץ, פג (תשעה), עמ' 115-134

צונץ, מנהגי תפילה ופיוט = יוט"ל צונץ, מנהגי תפילה ופיוט בקהילות ישראל, תרגום ומהדורת ז' ברויאר וא' פרנקל, ירושלים תשעו